

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

**«СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.»**

Спеціальність:

014 – Середня освіта (Історія та правознавство)

Здобувача першого бакалаврського рівня
освіти, групи СОП-44
Керопа АМАЛЯНА

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
доктор історичних наук, професор
Микола МОСКАЛЮК

РЕЦЕНЗЕНТ:
кандидат історичних наук, доцент
Юрій ДРЕВНІЦЬКИЙ
Тернопільський національний
педагогічний університет ім. В. Гнатюка

Тернопіль – 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Історіографічний огляд, джерельна база та методологія дослідження	7
1.1. Історіографія дослідження	7
1.2. Джерельна база	12
1.3. Методологія та методи дослідження	14
РОЗДІЛ 2. Загальна характеристика промисловості	16
2.1. Загальний нарис становища промисловості	16
2.2. Розвиток виробництв, пов'язаних з сільським господарством	20
2.3. Збут продукції промисловості	27
РОЗДІЛ 3. Капіталізація та політика держави щодо розвитку промисловості	34
3.1. Система забезпечення промисловості сировиною	34
3.2. Витоки накопичення капіталів та їхній вплив на розвиток промисловості	37
3.3. Економічна політика держави	42
3.4. Матеріально-технічна база промисловості	50
РОЗДІЛ 4. Підприємці, технічна інтелігенція і робітники	54
4.1. Особливості формування буржуазії	54
4.2. Забезпечення промисловості інженерно-технічними кадрами	59
4.3. Джерела формування промислових робітників	68
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	76

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

1. Аршин – 16 вершків – 4 четверті – 71,12 сантиметра
2. Берковець – 10 пудів – 163,8 кілограми
3. Верста – 500 сажнів – 1,067 кілометра
4. Вершок – 4,445 сантиметра
5. Відро – 30 фунтів – 12,299 літра
6. Десятина – 2400 квадратних сажнів – 21600 квадратних аршинів – 1,092 гектара
7. Карбованець сріблом у 80-х роках ХІХ століття – 5,83 голландських гульдена
8. Кілометр – 468 сажнів – 0,9374 версти – 1000 метрів
9. Кубічний сажень дров – 9,3 кубічних метрів – 320 пудів
10. Пуд – 40 фунтів – 16,38 кілограми
11. Сажень – 3 аршини – 2,134 метрів
12. Фунт – 12 унцій – 0,409 кілограми – 409,5 грами
13. Четверть – 64 фунти – 25,6 кілограми

ВСТУП

Промисловість завжди була одним із важливих об'єктів дослідження учених. Предметом вивчення були різні аспекти розвитку промисловості. Особлива увага надавалася явищам соціально-економічного життя у другій половині XIX – на початку XX ст. Промисловість Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. належить до галузей, які недостатньо досліджені істориками. Лише дійсно глибокий науковий аналіз минулого може бути основою для розробки правильної політики сьогодення і майбутнього.

Актуальність теми дослідження визначається також тим, що в сучасних умовах при реформуванні економічної структури народного господарства України, важливого значення набуває звернення до історичного досвіду промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст. Доцільно проаналізувати альтернативні підходи у визначенні перспектив, напрямів, форм і методів промислового розвитку України в сучасних умовах. Знання цих підходів дозволить із багатьох моделей ринкової економіки вибрати ту, яка найбільше відповідає сьогоднішнім умовам.

Таким чином, все це свідчить, що обрана тема дослідження має науково-теоретичне та практичне значення. Весь комплекс економічних та політичних заходів, які були запроваджені в другій половині XIX – на початку XX ст., є певним уроком для розробки стратегії суспільно-політичних та економічних реформ на утвердження та зміцнення української державності.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні процеси в Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., пов'язані з розвитком харчової промисловості.

Предметом дослідження є розвиток промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., а саме: винокурної, цукрової, борошномельної, тютюнової.

Хронологічні рамки роботи визначені її тематичною спрямованістю та завданнями й охоплюють період з другої половини XIX ст. (з 60-х років

XIX ст., із скасування кріпосного права) до початку XX ст. (1914 р., коли економіка стала переорієнтовуватися на забезпечення ведення воєнних дій). Такий цілісний хронологічний підхід дозволяє вивчити основні аспекти розвитку харчової промисловості Правобережної України.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються території Правобережної України, що визначалася трьома губерніями колишньої Російської імперії: Волинської, Київської, Подільської.

Мета дослідження – розкрити процес формування ринкових відносин на прикладі галузей харчової промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. через аналіз постачання, виробництва і збуту продукції.

Виходячи із мети дослідження, визначено наступні **завдання**:

- провести аналіз та встановити стан наукової розробки проблеми, теоретичний рівень та напрями її висвітлення;
- з’ясувати особливості економічної політики Російської імперії щодо розвитку промисловості у пореформені роки;
- розкрити процес капіталізації промисловості під впливом соціально-економічних реформ;
- дослідити розвиток матеріально-технічної бази харчової промисловості;
- виявити джерела формування робітничих кадрів галузі та умови їхнього соціально-економічного становища;
- прослідкувати шляхи збуту продукції;
- узагальнити досвід, накопичений в ході розвитку промисловості в пореформені роки та співставити його із сучасним періодом.

Наукова новизна одержаних результатів визначається авторським підходом аналізу проблеми до історії розвитку промисловості Правобережної України у досліджуваний період, зумовлена самою постановкою та розробкою історичної проблеми. Автор здійснив системне вивчення процесу формування та розвитку галузей промисловості у Правобережній Україні в усьому його

комплексі теоретичних, матеріальних, економічних, соціальних та організаційно-господарських чинників.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що матеріали бакалаврської роботи, її висновки та рекомендації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць з історії України, спеціальних курсів з проблем економічної історії.

Структура роботи зумовлена метою, завданнями, проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг роботи становить 86 сторінок (з них основного тексту – 75 сторінок). Список використаних джерел та літератури нараховує 119 найменувань.

РОЗДІЛ 1. Історіографічний огляд, джерельна база та методологія дослідження

1. 1. Історіографія дослідження

Вивченню проблеми розвитку промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. присвячено не багато праць. Для написання роботи була використана література в переважній більшості та, яка відображала майже всі аспекти досліджуваної проблеми. Історіографію з обраної проблеми умовно поділено на 1) дорадянську; 2) радянську; 3) сучасну.

Аналізуючи дорадянську літературу, варто відмітити, що жоден з дослідників соціально-економічної історії України 30-50-х років XIX ст. не може не зацікавитися працею І. Аксакова „Исследование торговли на украинских ярмарках” [1]. Давши у вступі загальну характеристику ярмаркової торгівлі на Україні, автор детально досліджує торгівлю у 40-50-х роках XIX ст. Друга частина цієї праці присвячена огляду торгівлі найголовнішими товарами. Зокрема, І. Аксаков детально розглядає торгівлю легкою промисловістю, зокрема, тканинами та іншими виробами, шкірами, бакалійним, просальським і „чорним” селянським товарами.

Корисне дослідження зробив А. Дем'яненко „Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы” [33], який був секретарем Подільського губернського статистичного комітету. У своїй праці автор наводить статистичні дані, які дають характеристику Подільській губернії у 60 – х роках XIX ст. У цьому дослідженні також зустрічається багато інформації відносно промислового розвитку Поділля в контексті розвитку харчової промисловості, оскільки Подільська губернія була однією із передових губерній у випуску продукції харчової промисловості, що позитивно вплинуло на подальший розвиток промисловості.

Соціально-економічний розвиток Подільської губернії вивчався В. К. Гульдманом. Результатом цього стала поява у кінці XIX ст. досить об'ємної праці „Подольская губерния. Опыт географическо-статистического

описания” [28], присвяченій питанням промисловості та сільського господарства регіону, кількості та обсягу виробництва місцевих заводів і фабрик. Багато уваги приділялося автором генезису торгівельного обігу у пореформений час, змінам у стаціонарній та ярмарковій торгівлі. Дана праця посідають помітне місце серед загальних праць, присвячених історії виникнення і розвитку промисловості.

Пожвавлення історичної науки до минулого Поділля було характерним для другої половини XIX – початку XX ст. Дана цікавість великою мірою пов’язана із формуванням на цій території досить потужної виробничої зони – в першу чергу зернового хліба та цукру, що в умовах утвердження капіталістичного способу виробництва і ринкових умов набуло особливого значення, однак праці почали з’являтися в другій половині XIX ст. і були присвячені більше історії всього південно-західного краю, до складу якого, разом з Київською і Волинською, входила Подільська губернія.

Підсумовуючи дореволюційну історіографію з проблем розвитку промисловості слід зауважити, що для неї характерним було насичення статистичним матеріалом, багато робіт носило описовий характер, був відсутній глибокий історичний аналіз.

Досліджуючи радянську історіографію, варто відмітити, що вагомий внесок у комплексне дослідження історії розвитку цукрової промисловості, яка є однією із галузей переробної промисловості і відігравала одну із домінуючих ролей у промисловому розвитку Правобережжя, зробив К. Г. Воблий. Серед його праць варто назвати „Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості” [40]. Другий етап технічної реконструкції цукрової промисловості за К. Г. Воблим – це перехід від пресового способу одержання цукрового соку до дифузійного, який тривав з кінця 70-х і до початку 90-х років. Таким чином період технічного перевороту в цукровій промисловості за К. Г. Воблим охопив період 50-80-х років XIX ст.

Також потрібно згадати і праці С. Г. Струмиліна, зокрема, „Очерки советской экономики” [89] та В. Т. Чунтулова „История народного

господарства ССРСР” [117], дослідження яких є корисними для теми нашого дослідження.

Водночас у ґрунтовних монографіях І. О. Гуржія [30-32], О. О. Нестеренка [72-74], О. А. Парасунька [78], П. І. Ляценка [65], Л. Г. Мельника [67-69] та інших, присвячених економічній історії України XIX ст., уже нагромаджений значний конкретний матеріал, що стосується досліджуваної проблематики. Дана проблема потребує ще спеціального висвітлення. Необхідно показати структурні зміни, які відбувалися в промисловості Правобережної України у досліджуваний період, основні напрямки її спеціалізації, а також зростання потенціалу української промисловості. Разом з тим слід визначити питому вагу Правобережжя у найголовніших галузях промисловості Росії.

У монографії Т. Лазанської „Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)” [59] досліджується індустріальний розвиток України та пов’язаний з ним процес формування торгово-промислової буржуазії, яка у післяреформену добу стала діяльним суб’єктом модернізації усього суспільного життя. Також аналізуються форми державного втручання в економіку, соціальні і національні джерела поповнення буржуазії, господарська діяльність торгово-промислового класу та окремих визначних представників українського підприємництва.

Слід відмітити і монографічне дослідження Н. Р. Темірової „Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція” [90]. На основі вивчення різноманітних джерел досліджені зрушення в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що входили до складу Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. Велика увага приділена підприємницькій діяльності поміщиків, простежене пристосування поміщицьких господарств до ринку. Привернута увага до стосунків поміщиків і селян, які мали неоднозначний характер.

У монографії О. М. Доніка „Родина Терещенків в історії доброчинності” [38] досліджено доброчинну діяльність представників відомої української

родини підприємців-поміщиків Терещенків. Особливу увагу приділено висвітленню їхньої діяльності як фундаторів і покровителів закладів соціального захисту й охорони здоров'я, початкової, ремісничо-професійної, середньої та вищої освіти, культурно-освітніх філантропічних товариств тощо. Аналогічним у цьому плані також є монографічне дослідження О. В. Ткаченко „Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кінця XIX – початку XX ст. [92].

У праці А. С. Зайця „Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация” [39] розглядаються етапи зародження, становлення і розвитку вітчизняного цукроваріння, діяльність видатних його організаторів та вчених (О. О. Бобринського, династій Терещенків, батька й сина Харитоненків, династій Симиренків та Бродських). У глобальному економічному масштабі досліджується складний шлях формування цивілізованого соціально-орієнтованого ринку цукру. Подається аналіз технічних, організаційних, організаційно-економічних і соціальних проблем сучасного цукрового виробництва України, комплекс науково обґрунтованих пропозицій щодо його стабілізації та розвитку.

Досліджуючи капіталізацію промисловості варто звернути увагу на монографію Я. С. Хонігсмана „Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.)” [93]. В своїй праці автор на основі документальних матеріалів досліджує шляхи і методи перетворення західноукраїнських земель в колонію австро-угорського та німецького імперіалізму.

Отже, аналіз наукової літератури свідчить, що окремі аспекти розвитку промисловості Правобережної України в зазначений період знайшли своє відображення в узагальнюючих працях та спеціальних публікаціях. Зокрема, більш повне розкриття отримали питання становища промисловості, формування кадрів, матеріально-технічної бази та збуту промислової продукції.

З кінця 80-х років XX ст. розпочався новий етап дослідження розвитку економіки. Тоталітарна система завела країну у глухий кут, йшов гарячий

пошук виходу із кризи. У пошуках виходу звернулися і до досвіду минулого. У серпні 1991 р. Україна стала самостійною державою. Під новим кутом зору почали розглядатися багато питань історії нашої країни, зокрема, і той період, коли економіка розвивалася в рамках ринкових, товарно-грошових відносин.

Але період розвитку вітчизняної харчової промисловості у другій половині XIX – на початку XX ст. ще не став предметом історичного дослідження. Зокрема, потребують вивчення ряд проблем відносно даного дослідження. Щоб виконати такий великий обсяг роботи потрібно, на нашу думку, спочатку провести регіональні дослідження. Вивчення особливостей соціально-економічного розвитку промисловості Правобережної України в зазначений період залишається актуальним на початку XXI ст.

2. 2. Джерельна база

При написанні роботи широко застосовані ранні дослідження з історії промисловості. Але більшість з них мають загальний характер і відображають стан промисловості всієї країни, і лише незначна частина присвячена окремим проблемам і регіонам України.

Джерельною базою для написання роботи послужили матеріали Центрального державного історичного архіву України у Києві (ЦДІАК). Зокрема, для нашої теми дослідження дуже важливим є (Ф. 442) – „Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора” [94-100]. В цьому фонді містяться матеріали з історії соціально-економічного розвитку Правобережної України упродовж ХІХ ст. Матеріали, що стосуються харчової промисловості, містять щорічні звіти і статистичні рапорти губернаторів, зібрані і систематизовані губернськими статистичними комітетами та губернськими правліннями. Ці матеріали дають змогу додатково уточнити питання про кількість промислових підприємств, вартість їх продукції, число робітників. У даному фонді неодноразово зустрічається інформація про роль харчової промисловості на Правобережній Україні, також знаходиться дуже багато статистичних даних відносно даної промисловості на Україні взагалі та Правобережній зокрема.

У (Ф. 574) – „Канцелярія старшого фабричного інспектора Київського губернії” [101-102] та (Ф. 575) – „Канцелярія київського окружного інспектора” [103-106] знаходяться відомості про фабрики і заводи Києва, київської та інших українських губерній, наводиться дуже багато статистичних даних по підприємствах, подаються їхні списки.

В (Ф. 707) – „Управління київського учбового округу” [107-110] знаходиться цінна інформація стосовно навчальних закладів губернії, які готували фахівців у різних галузях промисловості та народного господарства. Також у цьому плані (Ф. 730) – „Київське відділення російського технічного товариства” [111-112] дає нам відомості про училища, які готували спеціалістів у плані технічної освіти.

Вивчення архівних витоків про розвиток промисловості у другій половині XIX – на початку XX ст. доводить, що багато фактів по досліджуваній проблемі, які згадуються, зовсім не знайшли відображення в архівних документах. У тих матеріалах, які збереглися, враховуючи те, що їх складали повітові виправники, поліцейські, офіцери окремого корпусу жандармів і інші, розвиток промисловості часто перекручувався, що ускладнює відтворення загальної картини промислового розвитку Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Велику цінність має матеріал про харчову промисловість, який міститься у періодичній пресі початку XX століття, зокрема, у вісниках цукрової промисловості [8-20]. Тут можна почерпнути дуже багато корисної інформації, в основному, вона стосується торгівлі, а саме, наводяться детальні дані про вивіз цукру за кордон. Проте і це цінне джерело має свої недоліки. В основному, дані по вивозу цукру за кордон наводяться у дуже вузьких географічних межах ринку збуту даної продукції.

Залучаючи широке коло першоджерельних матеріалів і спеціальну історичну, економічну літературу, автор ставить своїм завданням дослідити зростання харчової промисловості і її роль у розвитку товарного виробництва в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., простежити процес проникнення товарно-грошових і капіталістичних відносин у харчову промисловість, а також висвітлити питання про розвиток ярмаркової, базарної і постійної торгівлі на Україні та визначити місце Правобережної України у зовнішній торгівлі Росії та ряд інших питань.

Таким чином, джерельна база по темі дослідження, що збереглася до наших днів, цілком достатня для дослідження проблеми розвитку харчової промисловості Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. в усіх її аспектах.

1.3. Методологія та методи дослідження

Наукове пізнання історії розвитку промисловості не зводиться до опису фактів і подій історичного минулого, воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, що вимагає використання багатьох наукових методів пізнання.

У сучасному науковому розумінні методологія – це сукупність підходів, способів, методів, прийомів і процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання, це галузь теоретичних знань та уявлень про сутність і форми, закони, порядок та умови їх застосування. Вона формується як на підставі загальних принципів пізнання, так і під впливом особливостей предмета дослідження конкретної науки.

Методологія сучасних досліджень повинна ґрунтуватися на сукупності принципів, методів і підходів, що можуть бути найбільш оптимальними для конкретного наукового дослідження при розв'язанні поставленої мети та дослідницьких завдань.

Методологічною основою дослідження стали наукові принципи історизму, об'єктивності, системності, які націлюють дослідника на використання всіх джерел та їх комплексний аналіз, вимагають неупередженості й достовірності при розкритті проблеми, що постала перед дослідником. Послідовне дотримання цих принципів є гарантом правдивого висвітлення будь-якої проблеми дослідження, вони застерігають від описовості, фактографічності, кон'юнктури та заідеологізованості.

Необхідною умовою успішного історичного дослідження є постійне дотримання принципу історизму, який орієнтував автора ґрунтовно з'ясувати місце харчової промисловості в соціально-економічному розвитку Правобережної України зазначеного періоду. Саме цей принцип вимагав глибоко вникати в конкретно історичні умови, в яких розвивалася харчова промисловість, уникати будь-яких проявів модернізації історичного процесу. Принцип історизму ґрунтується на розгляді і вивченні дійсного, а не уявного

історичного розвитку українських територій, що входили до складу Російської імперії і тісно пов'язаний з принципами об'єктивності і системності.

Об'єктивність означає неупередженість, незалежність суджень від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій тієї соціальної верстви, до якої належить дослідник. Об'єктивність дослідника полягає не в утриманні від критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а в правдивому відображенні палітри суперечностей, продиктованих зіткненням різних інтересів соціальних верств суспільства. Саме об'єктивність забезпечує науковість. Дослідник повинен відображати весь спектр суперечностей, всю реальність розвитку харчової промисловості, робити відповідні висновки.

Спеціальні методи дослідження, що їх застосовував автор – це методи статистичної обробки матеріалу. Статистичне дослідження включало ряд етапів: 1) статистичне спостереження – збір конкретних даних про певне явище; 2) зведення і групування – дані підраховувалися і групувалися, а результати зводилися у таблиці; 3) обробка і аналіз – обчислювалися статистичні показники, які служили узагальнюючою характеристикою явищ, що вивчалися.

Важливою методологічною проблемою проведення дослідження історії становлення та розвитку промисловості є чітке визначення її понятійно-категоріального апарату, оскільки існує проблема з історичною та економічною термінологією.

У цілому, підсумовуючи розгляд даної проблеми, можна зробити висновок, що методологія історії полягає в обранні дослідником тих чи інших концептуальних напрямків дослідження і підходів, що відповідають його уявленню про об'єкт дослідження. Залежно від визначеної методики, ми добирали також і конкретні методи. Їх вибір визначається як загальною постановкою проблеми, так і характером наукових завдань, поставлених у дослідженні.

Поєднання принципів, методів та підходів дало можливість уникнути при дослідженні суб'єктивних оцінок, що забезпечило наукову достовірність результатів дослідження.

РОЗДІЛ 2. Загальна характеристика промисловості

2.1. Загальний нарис становища промисловості

Одним з важливих факторів, що значною мірою зумовили високі темпи розвитку промисловості в 90-ті роки XIX ст. було прискорене будівництво залізниць. Певне значення мали також протекційний заборонений митний тариф 1891 р., державні замовлення, приплив іноземного капіталу та ін. В цей період Росія, в тому числі й Правобережна Україна, зробили значний крок в економічному розвитку [84, с. 77].

Невпинно збільшувалася кількість найманих робітників, які в 1860 р. становили по всій Росії 87% і по Україні 75% від загального числа робітників. Наймані робітники того часу ще не являли собою типового для капіталізму фабрично-заводського пролетаріату, бо більшість робітників складалася з оброчних селян, які заробляли гроші для сплати поміщикам оброку. Проте швидке кількісне зростання вільнонайманих робітників відбивало глибокий процес ломки феодальних виробничих відносин, який одночасно був процесом розвитку капіталізму в Росії [73, с. 8].

Значно прискорилися темпи розвитку харчової промисловості в Києві після відміни кріпосного права. З другої половини XIX ст. він став економічним центром Правобережної України. Найбільш розвиненими галузями харчової промисловості в місті були харчова і легка (цукро-рафінадна, борошномельна, кондитерська, винокурна, пивоварна, тютюнова). Крупними промисловими підприємствами були цукро-рафінадний завод на Деміївці, млин на Подолі, пивоварний завод на Кирилівській вулиці, тютюнові фабрики С. Когена, М. Когена та інші [43, с. 115].

В 1893 р. у Київській губернії було 673 фабрики і заводи, серед яких найбільше значення мали 62 цукрові, 4 рафінадних, 77 винокурних і мукомельних [24, с. 724]. У 1899 р. заводів і фабрик у губернії нараховувалося 121 [103, арк. 49 зв.-89 зв.], а в 1914 р. – 566 [103, арк. 119 зв.-141].

Наприкінці 80-х років XIX ст. у Київській і Подільській губерніях, в середньому, збирали по 100-107 берківців цукрових буряків з десятини. Тим часом у багатьох економіях урожай цієї культури перевищував 140 берківців, а в Полянській економії становив 153 берківці з десятини [67, с. 76].

Значний розвиток промисловості в Україні, в основному, у домінуючих її галузях, робили її важливою складовою частиною російського промислового і фінансового капіталу [65, с. 484].

Революція 1905 р. похитнула основи панування не лише поміщиків і самодержавства, а й великої буржуазії. Підприємницька активність капіталістів послабилася. Зменшилися вкладання в господарство, що призвело до обмеження витрат на переустаткування і тим більше на нове будівництво. Зросли вимоги щодо повернення вкладів з приватних акціонерних банків і ощадних кас. За цих умов неминучим стало зниження промислового виробництва і товарообороту, що перервало розпочате в 1904 р. пожвавлення економіки.

Таким чином, загальна картина економічного розвитку Росії, включаючи українські губернії, в першому десятиріччі XX ст. характеризується тим, що криза, яка почалася наприкінці 1899 р., змінилася в 1904 р. невеликим піднесенням, зумовленим російсько-японською війною. Проте вже в кінці того ж року, у зв'язку з руйнівним впливом війни і неврожаїв, які мали місце в ряді губерній, піднесення змінилося депресією. Революційні бої в наступні роки, припинення залізничного руху, страйки працівників пошти й телеграфу, біржова паніка і відплив капіталів за кордон, припинення кредитів – все це негативно відбилося на розвитку промисловості, у тому числі і обробної, сприяючи поглибленню депресії і кризи. Лише в 1907 р. почалося нове, але дуже короткочасне, піднесення промислового виробництва. В кінці 1907 р. виникла нова промислова криза з наступною депресією, яка тривала до кінця 1909 р. [73, с. 84-85].

Зростання виробництва в 1906-1907 рр. в одних галузях поєднувалося із застоєм в інших. Проте вже наприкінці 1907 р. торгово-промислова

кон'юнктура почала погіршуватися. Наприкінці 1909 р. намітилося пожвавлення в промисловості, а вже в 1910 р. почалося промислове піднесення. Воно було зумовлене рядом врожайних років, розширенням у зв'язку з проведенням Столипінської аграрної реформи, капіталізації села і зростаючим попитом на сільськогосподарські знаряддя і машини. Приплив вільних капіталів у промисловість сприяв збільшенню основних капіталів приватних акціонерних товариств.

Промислове піднесення було зв'язане також з підготовкою до назріваючої війни. Царський уряд асигнував великі кошти на підготовку до війни, на побудову воєнних заводів і т. д. Упродовж 1909-1910 рр. на саме лише будівництво військово-морського флоту і на побудування стратегічних залізниць було асигновано понад 375 млн крб. [73, с. 110-111].

Загалом, упродовж 1900-1913 рр. Росія, в тому числі й Наддніпрянська Україна, піднялася на більш високий щабель індустріального розвитку: промислова продукція в країні зросла у 2 рази, а кількість робітників у промисловості – в 1,5 рази. Однак, для докорінних змін в економіці країни цього було не досить. Росія, як і раніше, залишалася аграрною країною. У 1913 р. в Росії у загальному обсягу продукції промисловості і сільського господарства на частку промисловості припадало 40%. Стосовно Наддніпрянської України цей показник був дещо кращим – 48,2% [48, с. 395].

Промислове піднесення в Росії 1910-1913 рр. було перерване Першою світовою війною. Отже, промислове підприємництво посідало важливе місце у поміщицькій економіці. Його формування розпочалося ще в дореформений період, але свого розквіту воно досягло уже після скасування кріпацтва. Спеціалізація диктувалася, в першу чергу, природно-кліматичними умовами. Фабрично-заводська промисловість у більшості регіонів України розвивалася слабо, натомість потужний розвиток одержала технічна переробка землеробських продуктів: цукрове, винокурне, тютюнове, борошномельне виробництва. Тому на Правобережжі поширеними були цукроробство, винокуріння. У поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися

переробні галузі, що давали можливість оптимального використання продуктів землеробства: бурякоцукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини. На Півдні домінувало землеробство, переробні ж галузі відігравали другорядне значення. Саме промислова продукція приносила поміщикам найвищі прибутки.

Всі наведені дані про кількість підприємств, вартість виробленої ними продукції, чисельність фабрично-заводських робітників переконливо говорять про велику і значну роль Правобережної України в промисловому виробництві Росії.

2.2. Розвиток виробництв, пов'язаних з сільським господарством

Важливу групу виробництв у Правобережній Україні являли собою галузі харчової промисловості, зв'язані з переробкою сільськогосподарських продуктів: цукрова, винокурна, борошномельна та тютюнова.

У другій половині XIX ст. окреслилася спеціалізація окремих регіонів Наддніпрянської України по переробці продуктів сільського господарства. Степова Україна відзначалася торговим зерновим землеробством, а отже, розвивалася борошномельна промисловість, Правобережжя – посівами цукрових буряків – цукроварінням, Чернігівська і Полтавська губернії – виробництвом тютюну нижчого ґатунку (40% виробництва тютюну і махорки в імперії) [60, с. 58-59].

Важливе місце в економіці дореволюційної Правобережної України займала винокурна промисловість. Спочатку винокуріння на Україні являло собою масове явище. Воно велося найпримітивнішим способом і було доступне сільським господарям, що мали навіть невеликі кошти. Винокурна промисловість в Україні у дореформений період повністю перебувала у руках поміщиків (купці були позбавлені права займатися гуральництвом) і була тісно пов'язана із господарством маєтку. Більш вільні умови для приватного гуральництва на Україні, ніж у Росії, сприяли влаштуванню у маєтках дрібних винокурень, що не вимагало значних коштів; цьому сприяла монополія поміщика на право виключного продажу горілки у власному маєтку (через що він міг її зразу ж збувати). Введення системи чарочних відкупів призвело до того, що поміщики-власники гуралень керувалися не потребами вільного ринку, а запитами чарочних відкупників, за запідрядами яких здійснювали виробництво. Тим самим відкупи гальмували розвиток комерційного гуральництва і не створювали для поміщиків стимулів для вдосконалення виробництва. Вузькість внутрішнього ринку, відсутність шляхів сполучення призводили до нагромадження лишків хліба у поміщиків, до його дешеvizни, тобто гуральництво для поміщиків Правобережної та Лівобережної України

було основним засобом реалізації хлібних лишків і тим самим підвищувало товарність поміщицького маєтку [68, с. 27-28].

Винокурна промисловість після реформи 1861 р. почала розвиватися у нових умовах. Скасування кріпацтва позбавило поміщиків-заводчиків дарової праці селян, змушувало їх перебудовувати своє господарство на капіталістичних засадах в умовах вільної конкуренції та капіталістичного ринку. Внаслідок введення нового акцизного Положення на Україні відразу ж припинили існування кілька сотень дрібних поміщицьких гуралень, ті, що за розмірами були менше встановленої Положенням межі – 540 відер місткості всіх квасильних діж. Крім того, акцизне Положення давало великі переваги заводам із поліпшеною технологією. Так, якщо виробництво на гуральні було недосконале, то виходив „недокур” (вихід спирту менше норми), а поміщик-заводчик ніс збитки від нарахування акцизу до норми; якщо ж перегонка на заводі була поставлена добре, то одержували „перекур” (вихід спирту вище норми), який зовсім не обкладався акцизом або обкладався наполовину [68, с. 87].

Кількість гуралень, особливо упродовж 70-80-х років, неухильно зменшується. Упродовж цього періоду припинили існування 1026 підприємств і на 1887-1888 рр. на Україні налічувалася всього 451 гуральня. Водночас виробництво спирту залишилося приблизно на тому ж рівні. Проте середня продуктивність однієї гуральні швидко зростає, особливо різкий стрибок у збільшенні продуктивності гуральні спостерігається у 80-х роках (з 5,5 тис. відер до 16,1 тис. відер) [68, с. 89].

Отже, винокурне виробництво, яке у першій половині XIX ст. посідало головне місце в промисловості Правобережної України, у другій половині XIX ст. мало другорядне значення. Це сталося тому, що у другій половині XIX ст. розвинулося залізничне будівництво. У зв'язку з цим відкрилася широка можливість для вивозу хліба за кордон та у віддалені центри країни. Винокурні підприємства перестали бути єдиним ринком збуту хліба для багатьох районів. Але наведений факт не був єдиним і вирішальним для будь-якого, у тому числі

й для даного економічного процесу. Він являв собою лише одну з причин цього процесу [74, с. 144].

Внаслідок розвитку винокурного виробництва в Україні збільшилося вирощування картоплі поміщиками та заможними селянами. А це вело до збільшення попиту на найману працю, сприяло перетворенню поміщицького і простого товарного господарства в капіталістичне.

Чималої ваги у промисловому виробництві Росії набрала тютюнова промисловість Правобережної України. Зокрема, в 1862-1863 рр. у Росії нараховувалася 301 тютюнова фабрика. В цей період було виготовлено 594830 пудів тютюну для куріння, 69098 пудів для нюхання і 630376796 штук сигарет [66, с. 73-74].

Поряд з дрібними тютюновими заводами у Наддніпрянській Україні було немало і великих фабрик: братів Кожен в Києві, Зарицького у Черкасах, Римаренка в Ромнах, Дурунче в Полтаві. Деякі з цих фабрик мали по декілька сотень робітників [64, с. 38].

За період 1868-1896 рр. посіви тютюну на Україні збільшилися на 100%. Кількість тютюнових плантацій у Чернігівській губернії в пореформений період постійно зростала. Якщо в 1862 р. таких нараховувалося 6159, у 1864 р. – 12689, то у 1869 р. – вже 30388. Загалом посівні площі під тютюн за цей період зросли з 4456 до 13645 десятин, або більше, ніж утричі [40, с. 59].

Особливо інтенсивно відбувався ріст тютюнових підприємств у розглядуваний період в таких українських губерніях, як Катеринославська, Харківська, Херсонська і ін. Так, за даними Катеринославського губернського статистичного комітету, в 1883 р. тут нараховувалося 437 підприємств з 13608 робітниками, у 1898 р. кількість підприємств зросла до 1387 з 108311 робітниками [64, с. 38].

На Україні, як і в Росії у цілому, тютюнова промисловість розвивалася нерівномірно. У 1865 р. в українських губерніях було 109 фабрики, які виробили продукції на 1,6 млн крб. Через 10 років, у 1875 р., число фабрик зменшилося до 90, а вартість їхньої продукції зросла до 5,9 млн крб. У 1885 р.

кількість підприємств збільшилася до 114, а вартість виробництва тютюну – до 19,2 млн крб. На 1895 р. у губерніях Наддніпрянщини діючих фабрик налічувалося всього 72, які виробили тютюну на 7,7 млн крб. [32, с. 41].

Українські фабрики давали від 20 до 40% загальної вартості виробництва тютюну. Наприклад, у 1882 р. вартість їхньої продукції становила 14,5 млн крб., або 40% [32, с. 41].

Проте у Волинській губернії в 1893 р. тютюн засівали в усіх повітах губернії. Загальна кількість плантацій цього року досягала до 134955. Зібрано тютюну вищого ґатунку із турецького насіння 203 пуд., із американського насіння – 88 пуд. і нижчого ґатунку – 52426 пудів [24, с. 311].

Київщина також славилася тютюновим виробництвом. Зокрема, в 1878 р. у Київській губернії було виготовлено продукції на 1656415 крб., майже на 400 тис. крб. більше попереднього року [99, арк. 29 зв.].

У Подільській губернії з успіхом вирощувався тютюн не тільки простий, але і турецький вищого ґатунку [61, с. 4]. За даними 1894 р. у Подільській губернії нараховувалося 32864 тютюнових плантацій. З усіх плантацій було зібрано 20875 пудів тютюну, в тому числі 5985 пуд. лише з Новоушицького повіту [24, с. 1612].

У 1864 р. тут працювало 15 тютюнових фабрик, які постачали своїми виробами багато міст не тільки Наддніпрянської України, а й Росії [32, с. 41-42]. У 1869 р. 15 тютюнових фабрики Одеси випустили товарів на 1,9 млн крб. [78, с. 47].

Тютюнова і махоркова промисловість у Наддніпрянській Україні в 1907 р. була представлена 109 фабриками. Під культурою тютюну було зайнято у Наддніпрянській Україні 29685 десятин [73, с. 52].

Починаючи з 1906 р. кількість тютюнових фабрик з кожним роком різко падала. Якщо у 1906 р. в Росії налічувалося 280 фабрик, то у 1910 р. їх було 237, а в 1914 р. – лише 206. За цей час на лівобережжі України кількість фабрик зменшилася з 28 до 23, на правобережжі – з 49 до 26, на півдні Росії – з 38 до 22. У Наддніпрянській Україні упродовж 1907-1911 рр. кількість фабрик

скоротилася з 115 до 92. Таке становище пояснювалося головним чином скороченням ринків збуту продукції.

Кількісне скорочення тютюнових підприємств не тільки не вплинуло на зменшення випуску тютюну, а, навпаки, сприяло його збільшенню, що ми бачимо вже у 1911 р. За 1911-1914 рр. випуск тютюнових виробів у Росії зріс із 5721 до 7250 тис. пудів. Все це пояснюється головним чином ліквідацією дрібних і збільшенням за їх рахунок виробництва тютюну на великих підприємствах.

Таким чином, за короткий проміжок часу тютюнова промисловість у Росії, в тому числі й українських губерніях, не тільки оформилася як ринкова промисловість, а й пройшла епоху вільної конкуренції і підійшла до монопольних об'єднань. Першим кроком на цьому шляху було монопольне право фабрикантів купувати сировину при умові, що власники сировини були зобов'язані продавати останню лише їм.

Борошномельне виробництво розвивалося на основі зростання товарного зернового землеробства. Обсяг виробництва тут зріс з 1 млн крб. у 1865 р. до 6,3 млн у 1875 р. і 16,3 млн крб. в 1885 р., а чисельність робітників за 1875-1885 рр. – з 2,2 до 8,4 тис. чол. У другій половині 80-х років у борошномельній промисловості спостерігався спад виробництва, закривалася частина млинів. До середини 90-х років обсяг продукції зріс до 39,2 млн крб. (тобто в 2,4 рази проти 1885 р.), а кількість зайнятих робітників збільшилася до 23,7 тис. чол. (у 2,8 рази). Одночасно зростала питома вага великих підприємств – парових млинів у виробництві продукції [48, с. 339].

У Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. діяло 658 великих борошномельних підприємств, лише на 394 з них працювало майже 9 тис. робітників. У 1893 р. великі млини виробили 41,7 млн пуд. борошна, або понад 26% виробництва в Росії. Існування значної кількості дрібних підприємств (без вітряків майже 6 тис.) зумовлювалося віддаленістю від центрів великого борошномельного виробництва, бездоріжжям. Дрібні заклади працювали переважно на споживача-замовника, великі ж – виключно на внутрішній і

зовнішній ринки. У ряді губерній Наддніпрянської України (зокрема, у Волинській, Подільській, Полтавській, Херсонській) борошномельна промисловість посідала одне з перших місць серед галузей промислового виробництва [48, с. 339].

Загалом, великих борошномельних підприємств у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX ст. налічувалося 658 і 5493 дрібних. Головними центрами капіталістичного млинарства стали міста. Саме тут застосовувалися найбільш вдосконалені потужні парові млини. Сума їх виробництва становила у 1890 р. понад 40 млн крб., в той час як решта млинів молола зерен тільки на 8-9 млн крб. За сумою виробництва виділялися борошномельні Одеси (22 млини, що виробляли борошна на 30 млн крб.), Єлисаветграда – 8, Києва – 7, Полтави – 6, Кременчука – 8, Катеринослава – 8 [59, с. 53].

Досить значного розвитку набула борошномельна промисловість в Києві. Найбільшими підприємствами були млини Бродського, Шлейфера і торгового дому „Фатєєв, Могилевцев і Роговцев”. Наприкінці XIX ст. тільки 8 великих млинів Києва за рік переробили не менше як 6 млн пудів зерна [45, с. 400]. Зокрема, у 1878 р. мукомельні Київщини переробили продукції на суму у 797654 крб. [99, арк. 29 зв.], а вже у 1899 р. млини і крупорушки губернії виготовили продукції на 3924276 крб. [102, арк. 35 зв.].

Загальна вартість млинарської продукції у 1912 р. по всіх повітах Поділля становила 7032000 крб. Проте дана цифра стосується тільки цензових млинів, тобто тих, які перемелювали зерно на продаж (промислові млини) та мали певну кількість найманих робітників [27, с. 54].

Найбільшою кількістю випуску продукції на Поділлі в цей період славився Сутинський млин (4000 пуд. добового перемелювання); з добовим перемелюванням від 2500 до 3000 пудів було на Поділлі 5 млинів (Браїлівський, Гайсинський, Вінницький, Проскурівський, Сокольчанський та Тернавський) і 38 млинів з добовим перемелюванням від 1000 до 2000 пудів зерна [27, с. 55].

Але слід відзначити, що більшість млинів Подільської губернії належали до підприємств із випуском малої кількості продукції, які не мали великого промислового значення, зокрема, вітряки, кінні та більша частина водяних млинів. Великих промислових млинів з виробництвом понад 100 тис. пудів щороку кожен на Поділлі можна нарахувати приблизно 45, з яких 15 (33%) належало до турбіно-водяних, 12 (27%) до парових, 8 (18%) до пароводяних, 7 (16%) до газомоторних, 2 (4%) до водяно-газомоторних і 1 (2%) до парогазомоторних [27, с. 55].

На млинах Поділля борошно виготовлялося переважно з пшениці та жита й лише в невеликій кількості перемелювалося просо та гречка. За характером виробленої продукції млини Поділля розподілялися в такій послідовності: 60% млинів виробляли пшеничне борошно, близько 8% – житнє, а 32% млинів були з мішаним виробництвом. Мала кількість великих млинів, що виробляли житнє борошно, пояснюється тим, що житнє зерно, як продукт селянського споживання, перемелювалося переважно на дрібних „сільськогосподарських” млинах [27, с. 55-56].

Млини Подільської губернії, всупереч млинам інших двох губерній Правобережжя – Київщини і Волині, – перемелювали майже виключно місцеве зерно та дуже рідко вдавалися до підвозу зерна з інших місцевостей. А саме, з 44 промислових млинів Поділля лише 2 користувалися зерном, довезеним з віддалених місцевостей, а 42 млини переробляли виключно місцеве зерно. Особливістю млинарської справи Поділля було те, що тут млини здебільшого (понад 50%) експлуатувалися орендарями [27, с. 56].

Напередодні війни 1914 р. у Наддніпрянщині налічувалося близько 120 тис. невеликих вітряків і водяних млинів, до 10 тис. більших сільськогосподарських млинів та близько 700 млинів великого індустріального значення, які працювали на закупному зерні [73, с. 53].

Зростання винокурної, тютюнової, борошномельної промисловості відіграло важливу роль у розвитку капіталістичного сільського господарства, в його технічній перебудові.

2.3. Збут продукції промисловості

Розвиток ринкових (капіталістичних) відносин в промисловості та сільському господарстві, побудова залізниць, збільшення кількості робітничих селищ і міст сприяло розвитку торгівлі. Одним з найважливіших засобів у посиленні міжрайонних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка в пореформений період зазнала суттєвих змін [36, с. 241].

Проте до середини XIX ст. розвивалися ринкові відносини, внутрішня і зовнішня торгівля, відбувався процес формування єдиного національного ринку, в той час знижувалося виробництво [63, с. 25].

Важливу роль у зміцненні економічних зв'язків Правобережної України з всеросійським ринком відігравала стаціонарна, магазинно-крамнича торгівля, що особливо швидко почала розвиватися з 60-х років XIX ст. Зростанню її сприяло розширення внутрішнього ринку, зв'язане з поглибленням суспільного поділу праці, неухильним збільшенням торгово-промислового населення і використання найманої праці, з розкладом селянства і поширенням відхожих неземлеробських промислів, взагалі з розвитком капіталізму, що після скасування кріпосного права поступово ставав пануючою системою в усіх галузях промисловості й сільського господарства [32, с. 98].

Зв'язуючим ланцюгом у товарному обігу окремих районів став залізничний транспорт. Під його впливом відбувався процес децентралізації торгівлі. В кожному більш-менш значному сільському населеному пункті влаштовувалися крамниці, що торгували фабрично-заводськими товарами. Продукція селянських господарств за допомогою залізниць одержала широкий вихід не тільки до близьких і віддалених міст, а й до окремих спеціалізованих районів. Залізничний транспорт забезпечував між цими районами безперебійний обмін промисловими й сільськогосподарськими товарами, що реалізовувалися через стаціонарну торгівлю. Таким чином, багато окремих, замкнутих районів включалися у єдиний всеросійський ринок [32, с. 98-99]. Зокрема, важливе значення мали залізниці Одеська та Київська. Перша

зв'язувала Одесу з Балтою, а через неї з Правобережними губерніями, що сприяло розвитку торгівлі [85, с. 37].

Однією із характерних рис внутрішньої торгівлі стала широка участь в ній банків. Вони не тільки поєднували фінансовий капітал з промисловим, а й намагалися безконтрольно розпоряджатися на ринку країни [51, с. 89]. Нагромаджені шляхом торгівлі кошти концентрувалися у банках і кредитних установах, які у свою чергу сприяли дальшому розвитку торгівлі [1, с. 21].

Розвиток стаціонарної, як і інших форм, торгівлі значною мірою залежав від організації кредиту. Відомо, що до реформи 1861 р. в Росії, в тому числі й Наддніпрянській Україні, не було капіталістичного кредиту. Тогочасні казенні кредитні установи видавали позику тільки дворянам під заставу землі та кріпаків. Кредитуванням торгівлі частково займався державний комерційний банк, що виник у 1817 р. Упродовж 60-70-х рр. XIX ст. в Росії, в тому числі й Наддніпрянщині, створюється капіталістична кредитна система. Заснований у 1860 р. Державний банк став вести широкі кредитні операції в галузі торгівлі. Він мав свої контори в ряді міст Правобережної України. Лише в його Київській конторі сума позик, виданих „під товари”, на початку 1896 р. становила 2,6 млн крб., у 1897 р. – 3,2 млн крб., у 1898 р. – 4,8 млн крб. [32, с. 99].

В умовах швидкого розвитку капіталізму стаціонарна торгівля набула нових форм. Разом з цим неухильно зростав її обсяг і збільшувався асортимент товарів. Як і в промисловості, в торгівлі відбувалася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової і роздрібною торгівлі дрібних та середніх торговців. Це, зокрема, здійснювалося шляхом створення великих універсальних і багатофілійних магазинів [32, с. 99].

Біржі були свого роду центрами визначених економічних районів і відображали їх товарну спеціалізацію. В деяких випадках біржі відкривалися поблизу крупних залізнодорожних вузлів, річкових і морських портів. Головне своє завдання вони бачили в забезпеченні взаємовигідних угод по всіх галузях торгівлі, промисловості, сільського господарства [55, с. 174].

Помітну роль у внутрішній торгівлі відігравали кооперативи. Кооперативний рух у Росії, в тому числі й Правобережжі, виник у 60-80-х роках XIX ст. Проте значне піднесення його сталося лише в умовах переростання промислового капіталізму в імперіалізм [50, с. 50].

Чималу групу населення становили дрібні торговці, які щорічно брали посвідчення на право вести торгівлю. Зокрема, у 1864 р. губернські установи видали понад 23 тис. посвідчень, власники яких могли вести дрібну торгівлю у своїй місцевості. Крім того, було видано більш як тисячу посвідчень на розвізну і близько 1500 на розносну торгівлю [32, с. 101].

Розвиток стаціонарної торгівлі супроводжувався зростанням числа магазинів та крамниць, що торгували оптом та вроздріб, яток, палаток, різних закладів по продажу горілки, вина, тютюну тощо. Постійна торгівля зосереджувалася також і в руках куркулів. Постанова уряду від 1863 р., згідно з якою було дозволено відкривати лавки і магазини в селах, заохочувала заможних селян до освоєння цієї прибуткової справи [5, с. 379].

У пореформений період швидко зростала торгова буржуазія. За даними офіційної статистики, у 1885 р. торговою діяльністю займалося понад 1 млн чоловік, включаючи і прикажчиків, а наприкінці XIX ст. – вже 1,6 млн осіб. Крім того, для 175 тис. чоловік торгівля становила допоміжне заняття. У Наддніпрянській Україні чисельність торгової буржуазії за той же час збільшилася в 1,9 рази – з 175,9 до 334,1 тис. чоловік. Значний прошарок торгової буржуазії становили торгові посередники: скупники, перекупники, без яких майже не обходилися торгові операції [53, с. 55].

Важливу роль у внутрішній торгівлі відігравали базари. Вони були однією із форм постійних економічних зв'язків між містом і селом, сприяли розвитку торговельних відносин між окремими економічними районами.

Розвиток капіталізму в промисловості і сільському господарстві мав великий вплив на розширення асортименту базарної торгівлі. Поряд з продуктами землеробства і тваринництва, які вироблялися для продажу в

поміщицьких, куркульських і селянських господарствах, дедалі важливе місце посідали промислові вироби [52, с. 49].

Отже, на середину XIX ст. ярмарки стали невід'ємною частиною економіки Наддніпрянської України. Але тут усе більшу роль відігравали великі російські купці, що закріплювали за собою місця в українських містах. Дрібній українській торговій буржуазії доводилося поступатися своїм місцем, що приводило не тільки до свого роду економічної експансії, але й інтенсивної русифікації міст. Українські ж поміщики відстоювали не тільки торговельну свободу [36, с. 243].

Ярмарки проходили в усі пори року. У зв'язку з відсутністю вдосконалених шляхів сполучення і відсталістю засобів транспортування найбільші торгові операції на ярмарках проводили в січні, лютому, червні, липні, серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш зручні для транспортування вантажів.

Серед найзначніших оптових ярмарків виділялася група, що відігравала велику роль у розвитку торгівлі не тільки окремих районів, а й усієї країни. Найголовнішими ярмарками Правобережної України були: Стрітенський (Контрактовий) у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинцях і Троїцький у Балті (Подільська губернія). У Південному районі виділялися своїм обсягом товарообігу: Петропавлівський у Катеринославі, Миколаївський (весняний) і Покровський у містечку Каховці (Таврійська губернія) [32, с. 114].

Отже, в пореформений період деякі українські ярмарки продовжували відігравати важливу роль у внутрішній торгівлі, бо на них запроваджувалися капіталістичні методи: продаж за зразками, спеціалізація в збуті окремих товарів, біржові операції, участь фірм. Цим ярмаркам належало помітне місце в торговому обігу країни, вони сприяли збуту промислових виробів і сільськогосподарської продукції, стимулювали виробництво, розширювали внутрішній ринок.

Зовнішня торгівлі у Правобережній Україні відбувалася за допомогою залізничного транспорту. Україна була однією з національних країн, в якій

особливо широко розгорнулося нове залізничне будівництво. За розмірами і темпами спорудження залізниць вона мало чим поступалася перед Центральною Росією. Ріст залізничної сітки Наддніпрянщини характеризується наступними особливостями.

Перша залізна дорога в Росії, довжиною у 25 верст, була відкрита у 1838 р. Пізніше, через сім років, у 1845 р. збільшилася ще на 110 верст. З цього часу залізнодорожне будівництво продовжувалося майже безперервно, поступово збільшуючи свою довжину [89, с. 182].

З кінця 60-х років і в 70-ті роки Наддніпрянська Україна одержує досить розвинену залізнодорожну сітку. Залізничні шляхи з'єднували найголовніші промислові райони Наддніпрянщини із внутрішніми і зовнішніми ринками, даючи українському хлібові, цукру, продуктам тваринництва вихід на зовнішні ринки і забезпечуючи Наддніпрянську Україну текстилем та іншими виробами московської промисловості [65, с. 481]. Якщо в 1869 р. довжина залізничних колій на Україні дорівнювала 366 верстам, то через 10 років, у 1879 р. – уже 1057 верстам. Більшість з них простягалася з півночі на південь, до портів Чорного і Азовського морів. Ними підвозилися великі хлібні вантажі для подальшого перевезення морем за кордон [71, с. 119]. Переживаючи саме в 60-70-х рр. XIX ст. промисловий переворот, транспорт був важливим чинником, що забезпечував завершення промислового перевороту у промисловості і розчищав ґрунт для більш швидкого розвитку капіталізму в сільському господарстві [32, с. 96].

Всі експортні лінії, за винятком стратегічних, спрямовувалися з внутрішніх хліботоргових районів до портів, а будівництвом кількох широтних ліній одночасно намагалися відкрити вихід хлібові через західний сухопутний кордон. Безсумнівно, ці напрямки відбивали еволюцію поміщицьких господарств до нових ринкових товарно-грошових відносин, які вимагали не тільки нової техніки ринку, але незрівнянно більш місткого як зовнішнього, так і внутрішнього ринків збуту сільськогосподарського виробництва [4, с. 119].

Упродовж 60-70-х років будівництво залізниць здійснювалося: 1) державою; 2) акціонерними компаніями; 3) за рахунок держави через концесіонерів, які обов'язково засновували акціонерні товариства; 4) видача концесій шляхом конкуренції; 5) видача концесій на ім'я акціонерних товариств. Зазначені способи залізничного будівництва в Росії відрізнялися між собою і системою фінансування. Але всі вони вимагали надзвичайно великих капіталовкладень [4, с. 127].

В Україні вже перші залізниці 60-70-х років, що пройшли по головних чумацьких шляхах, підірвали цей промисел. Так, із побудовою залізниць від Кременчука і Києва до Одеси чумацькі шляхи в цих районах Правобережжя України втратили своє значення, обсяг перевезень товарів чумаками різко знизився, оскільки основна маса товарів перейшла на залізниці. Наприкінці 80-х років обсяг перевезень лише на Одеській залізниці значно перевищував розміри всього чумацького транспортування на середину 60-х років. Якщо в середині 80-х років у Каховку на Микільський ярмарок ще приїздили десятки чумацьких валок у 30-50 возів кожна, то на початку 90-х років приїзд чумаків сюди фактично припинився [68, с. 163].

Гужовий транспорт також відігравав значну роль у перевезеннях сільгосппродуктів та промислових товарів, особливо у таких губерніях, де був недостатнім розвиток залізничної мережі. Так, у Волинській губернії велика кількість вантажів перевозилася гужем (у 1905-1911 рр. через митні пункти – 769 тис. пуд.). Значна увага приділялася і проблемам прокладання шляхів та їх утримання у придатному стані, зокрема, Волинською управою було виділено 2,1 млн крб.) [22, с. 168].

У 1880 р. по Дніпрі і Прип'яті в межах Київської губернії плавало 38 парохідних і парових лодок, в тому числі 17 виключно пасажирських, 14 буксирних і 7 буксирно-пасажирських. Кількість доставлених ними вантажів досягала 2755 тис. пудів, що становило менше попереднього року на 1 млн пуд, про що свідчить зменшення хлібних перевезень в Могилівську, Мінську і Гродненську губернії [100, арк. 47]. За 13 років, з 1882 по 1894 рр., кількість

парових суден збільшилася з 32 до 194, зросло також число несамохідних суден. Обсяг перевезення вантажів збільшився у 5 разів[45, с. 405].

Варто відмітити, що однією із важливих складових експорту був безперечно цукор, який збувався у різні періоди в різні регіони.

Значна кількість спирту вивозилася з Правобережної України. Так, у 1886-1890 рр. звідси щороку в середньому вивозилося по 736 тис. відер спирту, у 1891-1895 рр. – по 385 тис. і в 1896 р. – 313 тис. відер, щодо загальноімперського експорту даної продукції становило 14,1, 17,6 і 18,9%. [36, с. 262].

Горілчана промисловість стала важливою статтею експорту Волинської губернії. Наприклад, у 1900 р. вивіз спирту з губернії за кордон становив 90% його загальноросійського експорту [77, с. 105].

Головними хлібами, які вивозилися із повіту, були: пшениця – 35%, ячмінь – 16,5%, овочі – 6,1%, овес – 5,7%, насіння соняшнику – 3,3%, сільськогосподарські залишки – 2,1%, просо, гречка, кукурудза становили 1,5%, сіно – 0,9%, фрукти – 0,1% [21, с. 4].

Таким чином, із цього видно, що вивіз пшениці, ячменю муки і сільськогосподарських залишків постійно збільшувався, проте вивіз жита, вівса, соняшникового насіння і овочів, навпаки, з кожним роком зменшувався.

Пореформена Україна була одним з найбільших районів Росії по вирощуванню тютюну. На неї припадало у середньому 50-60, а в окремі роки й понад 70% загального збору продукції. Отже, основна частина експортованого країною тютюну йшла із Наддніпрянщини. У зв'язку з тим, що український тютюн мав великий попит у країнах Північної Європи, його багато вивозилося через Петербурзький і Ризький порти [32, с. 151].

Таким чином, розвиток внутрішнього ринку, спеціалізації промислового і сільськогосподарського виробництва, поліпшення транспортного сполучення обумовили розширення у пореформений період торговельних зв'язків українських губерній з іншими районами Росії.

РОЗДІЛ 3. Капіталізація та політика держави щодо розвитку промисловості

3.1. Система забезпечення промисловості сировиною

Промислові підприємства українських губерній другої половини XIX – початку XX ст. обробляли сировину, яку давало землеробство і тваринництво, а також викупну. Сировина та інші матеріали в одних промисловців були переважно власні, а в інших – куповані. Підприємства, працюючи на широкий ринок, користувалися переважно купованою сировиною та матеріалами, що були потрібні для виробництва тих чи інших промислових товарів. Із зростанням виробництва ці підприємства все більше використовували сировину, куплену на ринку.

На поміщицьких підприємствах здебільшого використовувалася власна сировина, або частково власна і частково купована, іноді тільки купована сировина. Як правило, власну сировину, а також інші необхідні матеріали переробляли ті поміщицькі підприємства, що працювали виключно для задоволення потреб маєтку (дрібні суконні, полотняні та деякі інші підприємства) [31, с. 27].

Для виробництва горілки використовувалася велика кількість борошна, а згодом – картоплі та патоки. Про це, зокрема, свідчать такі дані: у 1862-1863 рр. гуральні Наддніпрянської України переробили 21350 тис. пудів борошна, 501 тис. пудів солоду, 750 тис. пудів картоплі; у 1883-1884 рр. – 15318 тис. пудів борошна, 2499 тис. пудів картоплі і 4087 тис. пудів патоки. За сезон 1899-1900 рр. тут було перекурено 4894 тис. пудів різного хліба, 22631 тис. пудів картоплі і 3061 тис. пудів патоки. Поміщики, переробляючи хліб і картоплю на горілку, одержували великі прибутки. Особливо це вигідно їм було робити під час падіння цін на хліб і картоплю. Таким чином, гуральництво було важливим ринком збуту для сільськогосподарської продукції [32, с. 38].

Винокурне виробництво давало високий прибуток, який складався з оплати продуктів, що підлягали переробці та виручки за побічний продукт –

барду, яка застосовувалася як добриво. Цей вид виробництва був надзвичайно вигідним для переробки продуктів, транспортування яких в умовах відсутності якісних під'їзних шляхів залишалося обмеженим [91, с. 9].

Варто сказати, що на початку XX ст. серед сирих матеріалів, які поступали на винокурні Волині, перше місце відводилося картоплі, яка займала в середньому 84,5% загальної їхньої кількості. Використання картоплі постійно збільшувалося. Хлібні запаси становили в губернії 8,1%, причому жито, як сировина для винокуріння, поступово втрачало своє значення. Патока становила 7,4% сировини [76, с. 8-9].

Слід відмітити, що на відміну від інших регіонів імперії площі, відведені під культуру на Правобережній Україні, збільшилися ненабагато. Так, з 1891 по 1900 рр. у трьох губерніях Правобережжя України картопля займала лише вдвічі більшу площу порівняно з попередньою, сягнувши з 64200 до 130 тис. десятин, але в порівнянні з 2,9 млн десятин, відведених під зернові, зокрема, жито, проходили через перегонні куби, що було набагато вигідніше, ніж чорний хліб селян [6, с. 244-245]. Проте дедалі у Волинській губернії у другій половині XIX ст. розширювалася площа під картоплю, яка відігравала важливу сировинну роль у винокурінні [46, с. 30].

Винокурне виробництво давало високий прибуток, який складався з оплати продуктів, що підлягали переробці та виручки за побічний продукт – барду, яка застосовувалася як добриво. Цей вид виробництва був надзвичайно вигідним для переробки продуктів, транспортування яких в умовах відсутності якісних під'їзних шляхів залишалося обмеженим [91, с. 9].

Варто сказати, що на початку XX ст. серед сирих матеріалів, які поступали на винокурні Волині, перше місце відводилося картоплі, яка займала в середньому 84,5% загальної їхньої кількості. Використання картоплі постійно збільшувалося. Хлібні запаси становили в губернії 8,1%, причому жито, як сировина для винокуріння, поступово втрачало своє значення. Патока становила 7,4% сировини [76, с. 8-9].

Щодо збіжжя, як сировини для винокуріння, то воно використовувалося для даної промисловості в Подільській губернії у малій кількості. Лише пшениця (кукурудза) звертає на себе увагу більш-менш помітними розмірами її переробки на спирт у Подільських повітах (від 35 тис. пудів в Ушицькому повіті до 76 тис. пудів у Балтському). Відносний попит на кукурудзу для винокуріння був найбільшим в Ушицькому (від 5% щорічного збору кукурудзи в повіті) та Могилівському повіті (4,5% загального збору), а в інших повітах значно менший (близько 2% щорічного врожаю) [27, с. 53].

Крім кукурудзи для винокуріння на Поділлі використовували ячмінь, який переважно йшов на виготовлення солоду (5475 пудів). Якщо до всієї кількості ячменю, що його використовувало винокуріння, додати ту кількість, яку використовує броварництво (2415 пудів), то одержимо досить значну кількість (приблизно 800 тис. пудів) ячменю, який споживала сільськогосподарська промисловість. Проте, якщо взяти всю кількість губерньського збору ячменю (в 1912 р. 15,5 млн пудів), то припустивши, що для зеленого солоду використовується ячмінь, одержимо для ячменю відносно невелику кількість (5%) споживання його сільськогосподарською промисловістю. Правда, деяка кількість ячменю йшла на крупорушки для виробу перлових та ячних круп, а тому й загальна кількість переробленого в сільськогосподарській промисловості ячмінного зерна повинна була б збільшитися, але збільшилася вона від цього небагато, бо навіть загальна продукція крупорушок була дуже малою на Поділлі і становила всього 13% вартості виробів млинарської промисловості [27, с. 53].

Сировина для тютюнової промисловості також купувалася на близьких і віддалених ярмарках та базарах або безпосередньо у поміщиків та селян [31, с. 33].

Таким чином, як ми бачимо із наведених даних, сировина для виробництва промислової продукції відігравала важливу роль у розвитку обробної промисловості Наддніпрянської України у зазначений період.

3.2. Витоки накопичення капіталів та їхній вплив на розвиток промисловості

Приплив капіталу у промисловість Росії в 90-х роках XIX ст. характеризується наступними даними. До 1889 р. у Росії існувало 504 акціонерних товариства з капіталом у 911,8 млн крб., в 1899 р. акціонерних товариств нараховувалося 1181 з капіталом у 1736,8 млн крб. Іншими словами, вкладання капіталу у промисловість за десятиріччя збільшилося на 825 млн крб., причому у 1896-1898 рр. щорічний вклад акціонерних капіталів досягав 230-250 млн крб., а в 1899 р. – 431,9 млн крб. Загальна сума усіх акціонерних капіталів, за даними Міністерства фінансів, у 1899 р. становило 2,3 млрд крб. [65, с. 154].

Таким чином, за десятиліття 1890-1900 рр. залежність російської промисловості, зокрема, у деяких галузях, а разом з тим всього народного господарства, суттєво збільшилася. Також різко змінився і характер цієї залежності. Вже на 1900 р. на першому місці стояли франко-бельгійські капітали і капітали майбутньої Антанти, тоді як німецькі у розглядуване десятиліття були віднесені із свого першого місця на третє.

Припливу іноземних капіталів сприяла й та обставина, що у 90-і роки XIX ст. фінансове господарство Російської імперії значно оздоровилося. Фінансова реформа С. Ю. Вітте дозволила встановити твердий грошовий обіг, що рятувало іноземців від ризику збитку на хиткій валюті. У ввезі іноземного капіталу були зацікавлені й самі вітчизняні підприємці, які отримували значний прибуток від участі у змішаних іноземно-російських акціонерних компаніях [36, с. 233].

В економіку Правобережної України надходив, переважно, приватний капітал, який використовували, головним чином, найбільші промислові компанії і банки [93, с. 5]. Беручи за кордоном кабальні позики, царський уряд потурав проникненню іноземних капіталів в Росію. Особливу активність виявили капіталісти Франції, Бельгії та Англії, які захоплювали в свої руки промисловість Наддніпрянщини [30, с. 7].

З 1895 по 1901 рр. сума іноземних капіталів, вкладених у промислові підприємства Росії, зросла з 245 млн до 975 млн крб., тобто майже в 4 рази. На початку XX ст. приплив іноземних капіталів зменшується, проте невдовзі знову збільшується. В 1914 р. сума іноземних капіталів і акціонерних та пайових товариствах Росії дорівнювала вже 2125,1 млн крб. [25, с. 241].

Варто зауважити, що в цей період підприємства в формі командитних товариств представляли більш високу степінь асоціацій. Згідно закону, вони „створювалися із одного або багатьох товариств, з утворенням одного чи багатьох вкладників, які довіряють першим відомі суми своїх капіталів в більшій чи меншій кількості”. Головна відмінність товариства в тому, що вкладчики довіряли свій капітал дійсним керівникам справи, не беручи участі безпосередньо у керівництві. Всі учасники подібних підприємств поділялися на дві категорії: на повноправних власників, які несли необмежену власну і матеріальну відповідальність по справах товариств і на вкладчиків, які брали участь у справі з точно визначеним капіталом, а у випадку банкрутства відповідальних тільки в розмірі своїх капіталів. Між повними товариствами і вкладчиками існували й інші відмінності, які витікали із підприємницької практики. Якщо внесок перших міг носити любую форму і виражався як політичними матеріалами, так і капіталізованим майном, то вкладчики вносили свою частку виключно в грошовій формі. Розподіл доходу відбувався у відповідності з часткою кожного учасника. В кінці XIX – на початку XX ст. багато крупних торгових домів у формі командитних товариств об’єднували капітали і внески багатьох окремих власників [7, с. 58-59].

Разом з нашествям іноземного капіталу, який зайняв ключові позиції у важливих галузях економіки, Правобережна Україна була важливим об’єктом колоніального визиску з боку Російської держави. Він розпочався ще задовго до утвердження капіталізму в Росії і тривав декілька століть, особливо посилившись напередодні та після реформи 1861 р. Дані, що засвідчують однобічний розвиток господарства Наддніпрянщини, переважання в найбільших промислових центрах і провідних галузях промисловості

російських та іноземних капіталів, вказують на колоніальну залежність її від російської держави. Вона у великій мірі була джерелом для викачки сировини та ринком збуту товарів російських промисловців [59, с. 62].

Займаючи значне місце в економіці Росії, Україна обкрадалася фінансово. Дані, зібрані за чверть століття, з 1868 по 1891 рр., показують, що загальні державні прибутки від Наддніпрянської України становили 120 млн крб., а видатки на її потреби – лише 72 млн крб. Отже, щороку сюди недофінансовувалося близько 39% коштів. Найбільше потерпало від цього Правобережжя України. Одночасно розмір оподаткування населення Наддніпрянщини був вищим, порівняно з більш економічно розвиненими районами Росії. Скажімо, оподаткування в Наддніпрянщині становило 6,6%, тоді як у Прибалтійському районі – 5,59%, середньопромисловому російському – 5,4%, Санкт-Петербурзькій губернії – 4,78%, Московській – 4,32%, Володимирській – 3,98%. Кількість оподаткованих виробництв у Наддніпрянщині становила 92,9%, в Росії – 74,7%, в Польщі – лише 33,8%. Таким чином, Наддніпрянська Україна була ще й надійним джерелом для викачування фінансових засобів на користь політичного центру країни. За даними на період з 1898 до 1910 рр., спостерігалось те ж саме. Зібрано з України 5619294 тис. крб., витрачено – 3026586 тис. крб., не повернено 2592708 тис. крб. Одночасно на промислово розвинену Петербурзьку губернію не вистачало 2767811 тис. крб., які бралися з інших країн. Коли ж порівняти, скільки прибутків і видатків припадає на одного жителя України і Росії, то побачимо ту ж саму несправедливість до українців. Так, на одного жителя Наддніпрянської України (без Таврійської губернії) у 1902 р. в середньому виходило державних прибутків 16,97 крб., а видатків – 8,65, в той час як у Росії відповідно ці цифри становили 13,90 та 13,99 крб. [59, с. 62-63].

Розглядаючи проблему іноземного капіталу, слід відмітити і удільну вагу іноземних капіталів в загальній сумі інвестицій в російських цінних паперах. Ця вага була досить великою: 1/2 в державних позиках, більше 1/2 в гарантованих владою залізничних позиках і біля 1/3 в основних капіталах,

які діяли в Росії в акціонерних товариствах. Лише в іпотечних цінностях доля іноземних інвестицій була невеликою (біля 4%). Оскільки останні представляли собою найважливішу по цінності категорію паперів в Росії, то в цілому доля іноземних капіталів, вкладених у російські цінності, становила 1/3 від загальної їхньої вартості [80, с. 101].

Швидко зростаюча промисловість, збільшуючи попит на засоби виробництва, викликає підвищення на них цін і приплив капіталу. Саме такий розвиток у 90-х роках ХІХ ст. забезпечував одержання прибутків підприємцям. Так, власники Південно-Російського Дніпровського заводу, розташованого поблизу Катеринослава, при капіталі в 5 млн крб. протягом 5 років одержали 17335 тис. крб. чистого прибутку, або 346%, на капіталі. Дивіденд, який охоплює далеко не весь прибуток, становив за три роки (1894-1896 рр.) на підприємствах: Гута-Банкова – 51%, на Російсько-Балтійському заводі – 76%, на Брянському – 84% до основного капіталу [73, с. 24].

Загальна сума французьких капіталів у Наддніпрянщині, що працювали за французькими чи російськими статутами, становила 220 млн франків. Бельгійці вкладали в українські підприємства 155 млн крб., або понад ½ всіх вкладених коштів в Російській імперії. Німці використовували свої кошти (29,7 млн крб., або 1/15 всіх вкладів) для будівництва заводів і банків, англійці виділили 23 млн крб., або 1/20 всіх вкладів в імперії. В останнє десятиріччя ХІХ ст. іноземні інвестиції у вигляді акціонерного капіталу в Російській імперії досягли 911 млн крб., у тому числі в гірничозаводській промисловості – 437,9, у металевій – 145,3, хімічній – 29,3, харчовій – 11,4, текстильній – 71,4 [36, с. 237].

Підсумовуючи вище викладений матеріал, можна стверджувати, що напередодні Першої світової війни в російську промисловість, в тому числі і українську, було вкладено 1500 млн крб. іноземного капіталу. По відношенню до всього діючого акціонерного капіталу відсоток іноземних капіталів становив 55-60% [42, с. 134].

Концентрація банківського капіталу і зрощення його з промисловим призводили до панування „фінансової олігархії”. Російський фінансовий

капітал і фінансова олігархія мали „дві особливо яскраві риси: фінансова олігархія, з одного боку, часто перетворювалася у фінансову олігархію іноземного капіталу внаслідок залежності найбільших російських банків від іноземних, а з другого боку, часто зливалася з олігархією російського військово-феодалного імперіалізму, з усім його фінансово-бюрократичним державним апаратом, як виконавцем волі того ж іноземного імперіалістичного капіталізму” [73, с. 100-101].

До найбільших представників фінансової олігархії, за свідченням П. І. Ляценка, примикали і представники державної бюрократії, особливо з Міністерства фінансів, промисловості і торгівлі. Так, Міністр фінансів І. О. Вишнеградський нажив багатство в 10 млн крб. „безпрограшною” грою на біржі, а його син став керівником Міжнародного банку. Такі представники вищої бюрократії, як Вітте, Коковцов, Пальчинський, Безобразов, а пізніше Протопопов, Трепов та інші, також, легально чи нелегально, були зв’язані з фінансовим капіталом [73, с. 101]. Процес націоналізації іноземних капіталів відбувався досить швидко в період промислового піднесення перед війною (1909-1913 рр.) [42, с. 137].

Таким чином, недостатнє нагромадження капіталів у руках вітчизняних промисловців, економічна відсталість Правобережної України і Росії, орієнтація імперського уряду на зарубіжні інвестиції створювали відповідні умови для проникнення в українські губернії іноземних підприємців. Не зустрічаючи економічного опору, вони легко захоплювали ключові позиції у найважливіших галузях промисловості, тим самим активно сприяючи її розвитку, хоча й збагачувалися за рахунок освоєння наших природних багатств.

Приплив іноземних капіталів, з одного боку, прискорював розвиток окремих галузей промисловості, з другого – витягував з країни величезні кошти у вигляді промислових прибутків, процентів на вкладений або позичений капітал, ставив вітчизняне народне господарство в залежність від іноземних банків та окремих капіталістів.

3.3. Економічна політика держави

Запізнілий вступ Росії на шлях ринкового розвитку, кріпосницькі пережитки, засилля іноземного капіталу, відстала техніка, недостатнє нагромадження капіталу – все це ставило царську Росію в розряд порівняно відсталих в економічному відношенні країн. Перед Росією постала загроза втрати державного суверенітету і перетворення її в колонію західноєвропейського та американського імперіалізму [73, с. 58].

Широка участь держави в економічних процесах, активна фінансова підтримка пріоритетних галузей харчової промисловості вимагали значних витрат з державного бюджету. Тому одним із стратегічних завдань уряду на той час було створення ефективної системи поповнення бюджету, яка, з одного боку, забезпечувала достатню кількість грошових коштів для потреб держави, а з іншого – не гальмувала б розвиток економіки країни. У розглядуваний період основними джерелами поповнення державного бюджету в країні були: податки, доходи від державної монополії, доходи від митного обкладення зовнішньоторговельних операцій [35, с. 56].

Російська держава сприяла підприємцям, підтримувала розвиток промисловості, будівництво залізних доріг, буржуазію безпосередньо казенними замовленнями, субсидіями і ін. Влада гарантувала акціонерним компаніям певний відсоток доходу і повернення можливих збитків [61, с. 21].

За своїм соціальним значенням промислова політика вимагала значних жертв від населення і важким тягарем лягала на „мізерний бюджет землевласників”, змушувала населення „купувати іноземні товари за цінами вищими, внаслідок збільшення мита, і майже стільки ж приплачувала за вироби внутрішнього виробництва” [59, с. 17].

Позиція влади у 60-ті роки XIX ст. відрізнялася непослідовністю. Так, 8 квітня 1860 р. відбулося розширення кола осіб, які могли претендувати на одержання звання мануфактур-радників: тепер воно розповсюджувалося на купців 1 гільдії [44, с. 21].

Період державної економічної політики двох десятиліть після реформи 1861 р. відображався у Міністерстві фінансів Російської імперії Рейтерна, який займав дану посаду з 1862-1878 рр. [65, с. 175].

Іншою формою приватного підприємства і приватногосподарського накопичення, які підтримував Рейтерн, була організація приватних акціонерних комерційних банків. У 1875 р. існувало 39 приватних банки з основним капіталом у 125,7 млн крб. і з балансом у 595 млн крб. Проте криза другої половини 70-х років привела до скорочення кількості банків до 33 з основним капіталом у 87 млн крб. і з балансом у 431 млн крб. [65, с. 176].

У 1881 р. Міністром фінансів Росії був призначений Х. Бунге. Насамперед він відмовився від приватного будівництва доріг і розпочав державне залізнодорожне будівництво. Під час правління Бунге на державне залізнодорожне будівництво і на повернення доріг у державну власність було затрачено 134 млн крб. і в розпорядженні казни опинилася залізнична сітка довжиною 3,5 тис. верст, як перший початок майбутнього розвитку казенного залізнодорожного господарства [65, с. 178-179].

В основі промислової політики на початку ХХ ст., як і до того, був державний протекціонізм окремим галузям виробництва, але в модифікованому вигляді. Як і раніше, застосовувалися казенні замовлення та державне фінансування. Проте їх об'єктом все частіше ставали крупні акціонерні товариства та компанії, а також монопольні об'єднання. Це було зумовлено масовим засновництвом акціонерних товариств і компаній [118, с. 139].

Різноманітні форми державного втручання і заходи особливого заохочування окремих привілейованих галузей обробної промисловості вже на етапі виникнення і розширення акціонерних товариств і монопольних об'єднань посилювали стихійні процеси концентрації і централізації капіталів.

Промислова політика уряду повністю відповідала інтересам підприємців Наддніпрянської України. Підтримка великого капіталу сприяла посиленню процесів концентрації, створювала передумови для монополізації виробництва [26, с. 124].

Уряд на законодавчому рівні сприяв втягування дворянства у торгово-грошові відносини. Зокрема, „Жалувана грамота” (1785 р.) надавала дворянам право володіти фабриками й заводами в сільській місцевості. І хоча указ від 26 жовтня 1790 р. забороняв їм записуватися у купецькі гільдії з метою збереження „станової чистоти” і виняткових пільг, із часом усі обмеження у цьому плані були скасовані. Якщо маніфест від 1 січня 1807 р. надавав право дворянам записуватися до перших двох купецьких гільдій, то урядове положення від 21 грудня 1827 р. дозволило представникам дворянського стану засновувати й утримувати в містах фабрики й заводи з правом запису у всі три купецькі гільдії [37, с. 19].

Усе ж аналіз напрямків економічної політики царського уряду в пореформений період свідчить, що сприяючи розвитку промисловості й торгівлі, як і в дореформений час, у першу чергу вона враховувала інтереси дворян-поміщиків. Її стрижнем залишалася тенденція до задоволення матеріальних домагань дворянства уже не стільки як соціальної верстви, а як класу капіталістичного суспільства, закріплення його привілейованого політичного становища у нових соціально-економічних умовах, до яких дворяни не тільки намагалися пристосуватися самі, а й під їх впливом поступово видозмінювати ті чи інші сторони свого господарства. Царський уряд політикою „насадження” промисловості до певної міри задовольняв запити економічного розвитку країни, що обумовлювалося загальними об’єктивними тенденціями розвитку капіталізму, як у сільському господарстві, так і в промисловості, збереженням ефективних засобів втручання в економіку у першу чергу в інтересах дворян-поміщиків.

Підтримуючи в цілому розвиток промисловості в пореформений час, самодержавний уряд намагався обмежити підприємницьку ініціативу фабрично-заводським законодавством, особливо це стосувалося акціонерної справи. Станова ознака проглядалася в тих галузях промисловості, які були найбільш типовими для дворянства й тісно пов’язані з поміщицьким землеволодінням — насамперед у гуральництві, цукроварінні, гірничозаводській справі. Зокрема,

від промислових зборів звільнялися дворянські підприємства в маєтках за місцем прописки власника, якщо в кожному з них працювало не більше 18 робітників. Не оподатковувалися млини, олійниці, лісопильні й інші подібні заклади, розташовані за межами міст. Усе це суттєво підтримувало дворянське промислове підприємництво, що вже напередодні скасування кріпацтва почало поступатися купецькому [37, с. 21].

3 червня 1886 р. цар затвердив думку Державної ради щодо законопроекту „Про нагляд за підприємствами фабричної промисловості та про взаємні відносини фабрикантів і робітників”. Ним передбачалося обов’язкове запровадження розрахункових книжок, істотно обмежувалося свавілля підприємців при прийомі і звільненні робітників. Встановлювалася обов’язковість щомісячної видачі робітникам заробітної плати, а при її затримці останнім надавалося право звертатися до суду. Новий закон забороняв підприємцям розраховуватися з робітниками талонами замість грошей, вираховуючи певні суми з їх зарплати на медичну допомогу, освітлення майстерень, користування господарськими знаряддями праці тощо [58, с. 97].

У 80-90-ті роки XIX ст. влада переглянула ряд законів, які закладали основу підприємницької діяльності. В 1887 р. був прийнятий новий Торговельний статут. Що стосується фіскальних рис, то від них вдалося в цілому позбутися. Так, стаття 589 декларувала, що торговими закладами є „всі ті заклади і міри, які визначені законом як засоби для кращого і успішного руху торговельних справ, як ззовні так і всередині імперії”. Раніше, 12 червня 1885 р. був прийнятий Загальний статут російських залізних доріг, який регулював правила перевезення вантажів і пасажирів, спірні питання, а також правила дотримання загального порядку на дорогах [44, с. 21].

В кінці XIX ст. влада допомагала підприємцям політикою протекціонізму, відгороджуючи вітчизняну промисловість від іноземної конкуренції. У 1891 р. був значно підвищений податок на всі імпортовані вироби. Промисловці одержували казенні замовлення від держави за цінами вищими від ринкових. Така економічна політика була реакційною на домінуючий принцип

необмеженої державної свободи і сприяла виникненню ідей державного регулювання економіки [62, с. 9].

Починаючи з 70-х років XIX ст., у Росії запроваджується одне за одним обмеження на довіз іноземних товарів. У 1877 р. митом обкладається довіз паровозів і рухомого залізничного складу. Вслід за цим було запроваджене, а потім підвищене мито на товари. На початок 90-х років митний тариф має вже явно протекціоністський, заборонний характер, досягнувши 33% вартості довізних товарів. На початок 1900 р. мито для деяких імпортованих товарів досягло 100% їх вартості. Внаслідок такого високого тарифу значно підвищилися ціни всередині країни.

Отже, економічна політика Російської імперії не була обумовлена ні інтересами української економіки в цілому, ні розвитком обробної промисловості Наддніпрянщини зокрема. Проте надзвичайно сприятливі умови ринку викликали інтерес з боку іноземного капіталу, який інвестував гроші в українську промисловість.

Найбільш рельєфно політика опікування промисловістю проявилася саме в тих галузях, в яких безпосередню участь брали дворянські капітали – винокурна, цукрова і ін. Щоправда в різні періоди історичного розвитку ця політика зазнавала змін, але промисловці завжди залишалися в економічному вигаши [59, с. 17].

У 1860 р. було дещо обмежено безакцизне викурювання горілки із бурякових залишків, а у місцевостях, де не було питейних відкупів, введено акциз по 1,15 крб. з кожного викуреного відра. З ліквідацією винних відкупів 1 січня 1863 р. акциз було накладено на все виробництво [92, с. 62].

Після введення акцизної системи винокуріння отримало широку свободу, тому що стало предметом вільного підприємництва і патентного збору. Спочатку акциз становив 4 коп. з градуса, а для його фіксування була визначена норма виходу спирту. Для 1 пуда перекурюваної бурякової патоки дана норма становила 25 градусів; при цьому закон, намагаючись гарантувати казни

надходження, надавав промисловцям у безкоштовне користування всю кількість спирту, отриману більше норми – так званий перекур [92, с. 62-63].

Багато дрібних винокурних підприємств припинило своє існування. Проте скорочення кількості підприємств не означало занепаду винокурного виробництва.

В цілому митну політику Росії у другій половині XIX – на початку XX ст. можна охарактеризувати як протекційну з тенденцією до постійного підвищення ставок ввізного мита.

Грошова реформа в Росії сприяла стабільності карбованця і відкрила шлях в Росії іноземним капіталам. Інвестиції і податки стали політичним важелем у розвитку промисловості і залізничного будівництва в Росії. Незалежно від цього, Вітте прийняв цілий ряд мір для акумуляції внутрішніх ресурсів, збільшення доходів казни в самій Росії перш за все за рахунок посилення податків. Зразу ж, зайнявши посаду Міністра фінансів, Вітте зайнявся переглядом існуючої системи оподаткування. В жовтні 1892 р. з цією метою була створена спеціальна комісія під керівництвом директора Департаменту торгівлі і мануфактури В. І. Ковалевського [2, с. 84].

За двадцять років з 1880 по 1901 рр. прямі податки дали приріст всього в 50 млн крб. Прибуток від них збільшився з 172,9 до 220,9 млн крб. [2, с. 86].

13 січня 1912 р. був прийнятий закон, який відмінив деякі архаїчні постанови статутів про акцизні збори. Він зачепив ті частини, які мали відношення до технічної сторони виробництва спирту і виникли ще у 60-70-х роках XIX ст. У свій час ці статті вводилися в цілях кращого і точного обліку одержаного на заводах спирту, в результаті все виробництво виявилось обкладеним цілою мережею формальностей. Проте з тих пір на винокурних заводах з'явилися автоматичні контрольні апарати, а в країні була введена монополія [44, с. 43].

Для мануфактурної цукробурякової промисловості характерним було те, що роль купецького капіталу на всіх етапах її розвитку була дуже незначною. Будучи галуззю переважно дворянського підприємництва, вона належала до

тих галузей, які користувалися системою пільг і надзвичайно високим митним покровительством [48, с. 320-321].

Це пояснюється тим, що серед великих поміщиків-цукро заводчиків було багато впливових титулованих осіб, тісно зв'язаних з самодержавством. Їхні зусилля пристосувати свої господарства до умов капіталістичного розвитку підтримувалися царським урядом. Держава досить ефективно сприяла (у формі протекційної митної політики, надання пільгових умов сплати акцизу, державних кредитів тощо) перетворенню великих вотчинних цукробурякових мануфактур на капіталістичні фабрики (тобто обуржуазнюванню і самих поміщиків, і кріпосного виробництва) [48, с. 323].

Будівництво тютюнових фабрик, заводів по виробництву азотної кислоти, типографій і металографій регулювалося Статутами про тютюновий збір, лікарняним і цензурним. А порядок відкриття сірникових фабрик, фосфорних, нафтоперегонних чи перероблюючих заводів встановлювався Правилами про акцизи із запальних сірників і продажу фосфору та з освітлюючих нафтових масел [44, с. 43].

Протекціонізм уряду 60-70-х років XIX ст. проявився повною мірою. Підприємцям нових галузей надавалися позички, багаторічні замовлення за підвищеними цінами, з преміями за виробництво нової продукції, що забезпечувало стійкий збут і добрий прибуток. Таки чином, царизм йшов прямим шляхом фабрикації фабрикантів. Лише за роки промислового піднесення, починаючи з 1868 по 1874 рр. загальна сума коштів, що виплачувалися по державних замовленнях на організацію залізничного спорядження, становила 21,1 млн крб. Зокрема, за рейки було виплачено 6,7 млн крб., паровози – 3,6 млн крб., товарні вагони – 10,9 млн крб. [59, с. 25].

Політика царського уряду також в цілому сприяла розгортанню ярмаркової торгівлі, хоча час від часу в урядових установах висловлювалася думка про обмеження відкриття нових ярмарків. Зокрема, Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі у своєму відношенні від 1 лютого 1862 р. писав Комісії для перегляду системи податків і зборів про необхідність

обмежити відкриття нових ярмарків, бо це, немовби, веде до зменшення гільдійського збору.

Аналіз частки доходів, зібраних у Наддніпрянській Україні, в загальній сумі відповідних доходів, зібраних у Росії, висвітлює таку ситуацію: доходів від цукрового податку – 59,7%; тютюнового податку – 33,8%; горілчаного податку – 22,4%; регалій – 19,4%; зборів з торгівлі і промисловості – 19,3%; мит – 18,4%; цлового (митного) податку – 11,9%; збору з грошових капіталів – 8,8% [116, с. 80].

З огляду на викладене, а також на те, що населення Наддніпрянщини у загальному населенні Росії в 1880 р. становило 20,23%, можна зробити висновок про перевищення рівня доходів від цукрового, тютюнового, горілчаного податків на одного мешканця Наддніпрянщини порівняно з відповідним показником в цілому щодо Росії. Це пояснюється, перш за все, тим, що виробництво цукру, тютюну і горілки в Наддніпрянській Україні було більш розвинутим, ніж у Росії. Оскільки основні грошові капітали знаходилися в Петербурзькій і Московській губерніях, збори з них в Україні були також незначні [116, с. 80].

Значну підтримку з боку держави отримували також підприємства, що експортували вітчизняні товари в інші країни. Зокрема, з метою заохочення виробництва в країні експортної продукції здійснювалися такі заходи: повернення експортерам акцизів на товари, які куплені у Росії і в подальшому продаж їх за кордон [86, с. 262]; премії за вивезення продукції. Такі премії могли бути прямими у грошовому виразі; і непрямими, наприклад, у вигляді пільгових залізничних тарифів при вивезенні експортером продукції залізничним транспортом [86, с. 267].

Охарактеризовані заходи в цілому дали позитивні результати. Вони сприяли становленню в країні ринкових відносин, прискоренню розвитку ряду галузей промисловості і транспорту.

3.4. Матеріально-технічна база промисловості

Зростання продуктивності однієї із найбільш поширених галузей харчової промисловості, зокрема, цукрової, здійснювалося шляхом удосконалення її техніки та технології виробництва. Власники заводів прагнули збільшити рівень експлуатації та інтенсифікації праці. З цією метою ручна праця перекладалася на плечі машин, покращувалася технологія. Власники акціонерних і купецьких заводів, а також поміщики-заводчики змушені були змінити систему господарювання, шукати шляхи правильного розподілу робіт, впровадження різних машин і знарядь [77, с. 103].

Упродовж 60-80-х років XIX ст. відбувається процес технічного переустаткування підприємств, що охопили усі без винятку гуральні. З метою збільшення виходу спирту і скорочення часу виробництва впроваджується система безперервної перегонки, поліпшується механізм для перемішування „затору”. Впровадження безперервно діючих апаратів (системи Пісторіуса, Савалля, Галля), що замінили прості перегонні куби, значно зменшило витрати палива, одночасно прискоривши виробництво. Застосування парових двигунів для перемішування „затору” і впровадження апаратів-парників системи Генце для варки хлібних припасів у зерні прискорили процес обробки „затору” у 5 разів. Уже наприкінці 80-х років 85% гуралень працювали з парниками, а більше половини – мали металеві парники високого тиску [68, с. 91-92].

Доречно відмітити, що гуральництво правобережжя відставало – 51,2% гуралень були без парників. На більшості гуралень наприкінці 80-х років при заторці та розмішуванні „затору” в діжах застосовувалися удосконалені мішалки із пристроями для охолодження (так званими холодильними тарілками та трубчастими холодильниками). Завдяки удосконаленим засобам охолодження „заторів” різко продовжився сезон виробництва і заводи перейшли на цілорічне виробництво. Проте для приведення у рух мішалок на ряді гуралень поряд із паровими машинами ще використовувалися водяні, і, особливо, кінні приводи. Так, у 1890 р. на правобережжі на 121 гуральні (21,7% підприємств) ще використовувалися кінні приводи; на Чернігівщині із

71 діючої гуральні 49 мали кінні приводи. В Полтавській губернії у 1885 р. із 59 гуралень лише на 5 всі механізми приводилися в дію паровими двигунами, на решті гуралень поряд з паровим двигуном застосовували кінні приводи і водяні колеса, або виключно – кінні приводи. Отже, поряд із гуральнями заводського типу, що являли собою систему машин, існували підприємства змішаного або мануфактурного типу [68, с. 92].

Крім картоплі для винокуріння застосовували також жито, пшеницю, кукурудзу і ін. У даних випадках потрібно було застосовувати високий тиск. Якщо працювати без тиску, то зерно подрібнювали, „зелений” солод розтирали, все змішували з водою у заторному чавуні, після чого нагрівали паром до 60-65°, тобто до температури цукрорафікації [81, с. 585-586].

Для приготування горілки використовували різного роду плоди і виноградні відходи. Плоди і ягоди роздавляли, а потім добавляли до них цукор для збільшення вмісту алкоголю. Бродіння проходило без додавання дріжджів, так як на самих плодах знаходилося багато дріжджів. Бродильний посуд спочатку був відкритим, пізніше закупорювався і бродіння тривало 1-4 тижні. При неувважному догляді могло відбутися оцетнокисле бродіння, так як алкоголю в такій горілці небагато [81, с. 592].

Таким чином, на гуральнях Наддніпрянщини парові двигуни навіть кількісно переважали водяні колеса та кінні приводи. Особливо помітно переважала парова енергетика у гуральництві на Лівобережжі та Півдні України. Загалом парова енергетика і машинне виробництво у винокурній промисловості вже у 80-х роках відігравали провідну роль, проте значна кількість підприємств і надалі перебувала на стадії мануфактурного виробництва, застосовуючи водяні двигуни та кінні приводи. Через ці причини технічний переворот у гуральництві не був повністю завершений [68, с. 96].

Відбулося також технічне переустаткування і в борошномельній промисловості, яка щодалі більше набувала рис великого виробництва. Промисловий переворот у галузі спричинив запровадження на борошномельних підприємствах парової техніки і високопродуктивних

вальцьових верстатів [59, с. 52]. Слід відмітити, що водяні та вітряні млини були погано устатковані. Зокрема, водяні млини Наддніпрянщини відзначалися „вкрай недосконалою конструкцією водяного колеса”; через нестачу води вони працювали лише частину року. Паровий же млин працював увесь рік, його один постав (жорна) перемелювали у середньому 15 четвертей муки щодоби. Водяні млини, працюючи у середньому до 7 місяців на одному поставі, перемелювали в середньому за добу лише 5 четвертей муки [28, с. 171-172]. Водяні млини будувалися на 2-3 постави, рідко – на 4-5, а парові млини мали, як правило, не менше 3 постави. Млини в Одесі, Києві та інших значних містах мали по 10-20 і більше поставів. Парові механічні млини різко піднесли продуктивність праці. Вони являли собою систему машин, що приводилася у рух паровою машиною [68, с. 98].

Помітну роль у зростанні продуктивності млинів відіграло впровадження (починаючи з кінця 60-х – початку 70-х років) вальцьового помолу замість жорнового. Висока прибутковість парових вальцьових млинів приваблювала у цю галузь чимало капіталів [68, с. 98]. У 80-х роках офіційні джерела вже зазначали, що переробка зерна, особливо пшениці, все більше зосереджувалася на великих підприємствах. Поруч з ними продовжували свою діяльність сільські млини, які задовольняли господарські потреби [59, с. 52-53].

Отже, своєрідністю технічного перевороту у мукомельній промисловості було те, що внаслідок специфіки цієї галузі (тісний зв'язок з сільським господарством, розпорошеність, наявність величезної кількості дрібних підприємств) він не був завершений не лише на кінець XIX ст., але й напередодні Жовтневої революції. Лише на Півдні України, де переважало велике капіталістичне млинарство, парова енергетика у цій галузі витіснила інші види двигунів. В інших районах Наддніпрянської України спостерігаємо співвідношення парових і водяних млинів [68, с. 105].

Чималої ваги у харчовій промисловості Росії набрала тютюнова промисловість Правобережжя. Проте на французьких тютюнових фабриках, які переробляли велику кількість тютюну, машини застосовувалися раніше, ніж у

Російській імперії, головну роль в яких виконували дві безкінечні смуги, які рухалися у протилежних напрямках. Листя, яке між ними знаходилося, стискалося і поступало у вигляді компактної маси переміщувалося до ножів різальної машини, які рухалися зверху вниз. Пізніше ці ножі були замінені круглими ножами. Але описана машинна операція поступово вийшла з моди, так як рух смуги часто переривався [81, с. 715-716].

Приготування сигарет за допомогою машин ввійшло у практику лише в середині XIX ст. Машини з'явилися у зв'язку з потребою покупців мати сигарети правильної форми. Ручна праця не могла конкурувати з машинною, проте вона була б витіснена, але при машинній праці тютюн дещо втрачав свій вигляд і тому повернулися до ручної роботи, яка удосконалювалася і давала сигарети правильної форми [81, с. 723].

Правда, у цій галузі харчової промисловості промисловий переворот відбувався пізніше, ніж у цукровій і борошномельній. Лише на кінець XIX ст. більше як половина фабрик мала парові і газові двигуни. Проте ще на багатьох з них застосовували ручні верстати і ступи. Механізація в тютюновій промисловості гальмувалася поширенням тут надзвичайно дешевої жіночої та дитячої праці [32, с. 41].

Таким чином, парове енергоустаткування як одна з „найбільш характерних ознак великої машинної індустрії” упродовж 70-80-х років поширилося майже на всі галузі харчової промисловості Правобережжя. Але найбільше застосовувалися парові двигуни у найрозвиненішій на той час галузі української індустрії – харчовій, зокрема, винокурній та борошномельній промисловості. Характерним було також послідовне зростання потужностей в усіх наведених вище галузях промисловості.

РОЗДІЛ 4. Підприємці, технічна інтелігенція і робітники

4.1. Особливості формування буржуазії

Особливістю Правобережжя було те, що одночасно з українською буржуазією значне місце у промисловості, торгівлі і сільському господарстві займала російська, єврейська та іноземна буржуазія. Якщо іноземна і російська буржуазія переважно була у важкій промисловості, то українська зосередила в своїх руках цукрову, винокурну, борошномельну та інші галузі харчової промисловості. Проте єврейська буржуазія зосередила в своїх руках торгівлю і кустарне виробництво [64, с. 49].

Із зростанням української промисловості зростала та зміцнювала свої позиції і українська буржуазія. У 1863 р. на Україні нараховувалося промислового пролетаріату 75 тис., а до кінця XIX ст. – вже 200 тис. чоловік [65, с. 483].

Щодо соціального складу серед промисловців, то певну перевагу мали поміщики (40,5%), купці посідали другу позицію після великих землевласників (27,8%), за ними йшла друга група міщан (23,3%) і нарешті селян (2,3%). Невідомі складали 5% власників, а вихідців з інтелігентського та священицького гурту налічувалося лише 7 чоловік. Отже, до підприємництва залучалися найбільш активно ті стани, які мали для цього певні кошти. Такими станами виступали підприємливі поміщики та торговці [59, с. 74].

Майже у повному розпорядженні купецтва знаходилися швацькі, чинбарні, ливарні, салотопні підприємства, тим часом як цукроваріння монополізували поміщики. Географічно поміщицьке підприємництво переважало у Київській та Харківській губерніях, а купецьке – у Херсонській [59, с. 66].

Після ліквідації кріпосного права в імперії процес формування підприємницького класу прискорився, збагатившись новими рисами. Утвердження фабрично-заводської промисловості і механізованого транспорту в економіці призвело не лише до подальшого зростання нових соціальних сил, а й до серйозних якісних змін у її складі та ролі в громадському та економічному

житті. Внаслідок промислового перевороту та завершення індустріалізації відбулося оформлення нових сил – підприємців та робітників [59, с. 76].

Питома вага міщан в харчовій промисловості становила трохи більше 54% (143 особи). Участь селян та інтелігенції тут була незначною [60, с. 71].

Згідно з опублікованими у 1910-1911 рр. статистичними даними по національностях, на Правобережній Україні євреям належало 33 цукроварні, росіянам – 25, іноземцям – 10, українцям – 6 [6, с. 252].

У цукровій промисловості національний капітал представляли відомі особи – Терещенки, Харитоненки та Смиренки. Зокрема, у Харківській губернії, із 17 цукрових підприємств, що були в індивідуальній власності, 5 належали Харитоненку. У Подільській губернії, за повідомленням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих у 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв знаходилося в одноосібному володінні та таких, що контролювалися ними – 14, у росіян – 8, поляків – 11, іноземців – 2. На противагу Подільській у Київській губернії панівне місце посідали росіяни (20 заводів), хоч тут були такі великі промисловці-поляки, як Браницькі (6 заводів), Потоцькі (2), українці Терещенки (2) і Смирненко (1). Загалом із 148 цукрових підприємств, що діяли у найбільшому цукровому районі імперії – Правобережжі, на початку ХХ ст. 44 належали російським власникам, 63 – полякам і 33 – євреям [59, с. 166-167]. Вищезгадані особи були організаторами вітчизняного цукрового виробництва, доброчинцями і меценатами [39, с. 53].

Значна частина цукроварень залишалася в руках поміщиків. Більшість поміщицьких цукроварень, тих, що діяли у пореформені роки, утворилися на базі дворянських латифундій, а їхні власники нерідко володіли кількома цукроварнями. Характерним явищем у пореформений період був перехід поміщиків-заводчиків на капіталістичний шлях ведення господарства. Капітали для перебудування поміщицького підприємства у цукровій промисловості були одержані як за рахунок державного, так і капіталістичного кредиту, нерідко під заставу маєтку [68, с. 71].

Намагаючись бути серед лідерів цукрової промисловості, Терещенки у 1870 р. заснували „Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків” з початковим капіталом у 3 млн крб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн крб. На той час в розпорядженні об’єднання перебувало п’ять заводів: власні рафінадні – Михайлівський (Глухівський повіт), Тульський і орендований Черкаський; цукрові – Воронізький (Глухівський повіт) та орендований Крупецький (Путивльський повіт). Слід відмітити, що це було суто сімейне акціонерне товариство, до складу якого не входили сторонні особи. Паї його на ринку цінних паперів не з’являлися, а були розподілені між членами родини. Засновники об’єднання стали і його першими директорами. Згодом одним з них був призначений син Миколи Артемійовича – Олександр, співдиректорами – Богдан Іванович Ханенко (зять М. А. Терещенка) та син Семена Артемійовича – Костянтин [38, с. 29].

На початку XX ст. родина Терещенків мала у своєму розпорядженні 11 цукрозаводів – дев’ять власних і два орендованих (останні періодично мінялися), на яких вироблялося залежно від врожаю сировини й кон’юнктури ринку 9-10% загальноросійського цукру. Наприклад, якщо в 1899-1900 рр. виробництво останнього на всіх заводах Російської імперії становило 48 млн 452 тис. пудів, то на підприємствах Терещенків – близько 4,5 млн пудів. У 1910 р. обсяг продукції на їхніх цукрозаводах досяг уже 6,6 млн пудів, вартість якої оцінювалася у 27,7 млн крб. Крім того, члени родини були власниками 8 гуралень, у тому числі трьох найпотужніших спиртоочисних заводів: Андрушівського, Червонського і Тьоткінського. Виробництво спирту було доволі прибутковою справою. Адже переважна частина сировини для гуралень – патока, вміст цукру в якій становив до 50%, – надходила з власних цукрозаводів після переробки буряків. До того ж спирт, вироблений з патоки, був високої якості та йшов лише на експорт, тому що збувати його на внутрішньому ринку заборонялося. Члени родини Терещенків були також власниками парових і водяних млинів, лісопилень, цегельного заводу, суконної фабрики [38, с. 33].

У зв'язку з цим винокурна промисловість у Наддніпрянській Україні поступово переходить в руки буржуазії: на Київщині у 1878-1879 рр. із 118 винокурних заводів лише 33 залишалися в руках поміщиків, 70 перейшли в оренду до купців, а 10 перетворилися у власність купців; на Поділлі – із 129 заводів 108 перейшли в оренду до купців і 3 їм належали; на Чернігівщині із 83 заводів (наприкінці 80-х років) купцям, козакам, акціонерним товариствам належали 28 заводів, причому купцям належали 6 із 10 найбільших у губернії гуралень [68, с. 90].

Пореформений період характеризувався поступовим втягуванням у підприємницьку діяльність інтелігенції. Незважаючи на невисоку в цілому питому вагу інтелігенції в загальній структурі індустріальної буржуазії, можемо констатувати певний прогрес у темпах росту чисельності і значення цієї групи. В ній переважали представники інженерно-технічної інтелігенції, котрі володіли необхідними знаннями і практичним досвідом [56, с. 39].

Фактично не відбувалося суттєвих змін у групі підприємців – підданих іноземних держав. Як за чисельністю, так і за значенням дана група поступалася перед іншими верствами і групами буржуазії. Та не треба забувати, що мова йде про індивідуальних капіталістів іноземного походження. Основний приплив капіталів відбувався в акціонерній формі [56, с. 39].

Значний прогрес спостерігався серед різних капіталістичних об'єднань. Сам характер вимагав значного капіталу вже на початковій стадії капіталістичного виробництва. Ця обставина зумовила необхідність концентрації капіталів окремих підприємців у рамках акціонерної компанії або пайового товариства. Крім того, розвиток акціонерного засновництва зв'язаний був із запозиченням передового організаційного досвіду Заходу [56, с. 39].

Проте процес перебудови промислової діяльності, оснований на зміні індивідуально-капіталістичної форми власності колективно-капіталістичною, починається на рубежі 60-70-х років XIX ст. і набуває найбільшого розмаху у період економічного піднесення 90-х років [56, с. 39].

В цілому кількість представників великої і середньої торговельно-промислової буржуазії з урахуванням індивідуальних капіталістів (членів торгових домів, пайових та акціонерних товариств становила 22892 юридичні особи, тобто приблизно 0,1% усього населення Наддніпрянщини, кількість якого в 1906 р. становила приблизно 22,5 млн чоловік. Це пояснювалося насамперед недостатнім рівнем розвитку економіки в регіоні, що було пов'язане з існуванням численних залишків феодалізму, а також з особливостями розвитку сільського господарства, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо [57, с. 62].

У цілому напередодні 1905-1907 рр. торговельно-промислова буржуазія Наддніпрянської України значною мірою знайшла свій становий купецький характер і перетворилася в клас, який об'єднав у своєму складі різноманітні соціальні елементи [57, с. 66].

Отже, у другій половині XIX ст. суспільство, яке вступило у смугу ринкових відносин, відчувало могутній приплив господарської енергії. В результаті цього зростав кількісно і розширювався у соціальному відношенні підприємницький клас суспільства, зокрема – промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру. До нього залучалися родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торговці, селянство, що скинуло ярмо рабства, інженери, юристи та адвокати, вчені, вчителі та лікарі. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, став носієм соціального прогресу. Однак незавершеність буржуазних перетворень в економічному і політичному житті держави стримувала саморозвиток приватної ініціативи нижчих суспільних станів.

4.2. Забезпечення промисловості інженерно-технічними кадрами

Із розвитком промисловості, в українських губерніях почала зростати кількість кваліфікованих кадрів із числа російських та українських робітників – число більш „дорогих” іноземних спеціалістів поступово почало зменшуватися.

Інтереси буржуазії в Правобережній Україні у галузі освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомою формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Упродовж останньої третини ХІХ ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно наголошувалося на сторінках періодичної преси, неодноразово порушувалося на багатьох з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, купецьких зібрань та біржових комітетів [75, с. 82-83].

У 70-ті роки назріла необхідність створення спеціальних технічних училищ для підготовки кваліфікованих робітників-експлуатаційників: машиністів та їх помічників, колійних майстрів, поліграфістів тощо. Випускники повинні були два роки працювати на залізниці і лише тоді одержували свідоцтво. Проте кількість висококваліфікованих робітників, підготовлених через училища, була незначною. Наприклад, у 1880 р. на залізницях Наддніпрянської України їх нараховувалося 123 (7% цього числа становили майстри, 37% – машиністи).

Центрами підготовки кадрів залізничників у 60-70-ті роки стали також паравозо- та вагоноремонтні майстерні. Тут найбільшу і найкваліфікованішу групу складали металісти-слюсарі (п'ята частина всього складу робітників майстерень і депо). Решта майстрових на залізницях поповнювалася з числа заводських потомствених майстрових, колишніх чорноробів та учнів, які тривалий час працювали в залізничних майстернях. Зокрема, учні складали близько 5% загальної кількості транспортних робітників [69, с. 33-34].

Турбота про торговельні кадри була притаманною багатьом заможним купецьким родинам. Вони субсидували мережу комерційної освіти. Поряд із опікуванням навчальних закладів, які готували фахівців для промисловості і торгівлі, найбільш далекоглядні й освічені підприємці фінансово підтримували, а то навіть і засновували освітні заклади, які не мали безпосереднього відношення до їх професійної діяльності [75, с. 92].

Одеське комерційне училище готувало висококваліфікованих працівників для банків і торговельних підприємств. Його програма практично відповідала курсу гімназії, а також включала навчання з хімії, товарознавства, бухгалтерської справи, правознавства, політичної економії, французької, німецької та англійської мов [54, с. 76].

На навчання в торгово-промислові заклади Києва у 1888 р. запрошувалися або іноземці, або вихованці інших міст, де були комерційні училища. Недостатня підготовка місцевого населення в торгово-промисловій діяльності відбувалася тому, що всі великі комерційні підприємства Києва належали іноземцям. Проте, комерційні училища сприяли спеціальній освіті всередині місцевого населення [49, с. 2].

Говорячи про технічні класи Київського відділення російського технічного товариства, слід сказати, що учителі даного закладу вважали, що у програму першого року навчання повинні входити наступні дисципліни: короткий курс цукроваріння, основи фізики, короткий практичний курс механіки і креслення. На другому році навчання – продовження курсу фізики, механіки з більш докладним поясненням роботи паровика і використання таблиць для більш точного розрахунку роботи механіки, товарознавства, основ будівельної справи, курсу цукроваріння з докладним вивченням роботи різних машин, креслення і тижневе вивчення практичного складання звітів [111, арк. 8-8 зв.]. Вже у 1912-1913 рр. в цьому закладі навчалося 62 учні. Проте у 1884 р. їх нараховувалося 401 особа. За даний період витрати на навчання становили 133462 крб. 51 коп. Левову частку у технічні класи вклав Л. А. Бобринський [112, арк. 7].

Розвиток промисловості передбачав кваліфікованих робітників, підготовку їх здійснювали перші ремісничі училища. В Полтаві таке училище існувало з 1894 р., переведене сюди із села Дігтярі Прилуцького повіту. Споруджувався будинок училища, а також виробничі майстерні на кошти земства. В училищі готували слюсарів, ковалів і ливарників. Було також художньо-слюсарне відділення [79, с. 182-183].

Стрімкий розвиток комерційної освіти на початку ХХ ст. призвів до того, що, наприклад, в 1913 р. у Наддніпрянській Україні комерційних навчальних закладів різних типів налічувалося вже 92 із 497 в усій Російській імперії. Найбільшою кількістю відповідних закладів виділялися українські міста з розвинутою промисловістю і торгівлею. Так, у Києві їх налічувалося 13, в Одесі – 8, у Харкові – 7, у Катеринославі – 5, в Єлисаветграді – 4. Комерційні училища і торгівельні школи конкурували між собою за контингент учнів, пропонували передові програми з їх підготовки, ставши, таким чином, своєрідними центрами комерційної освіти у Наддніпрянщині [75, с. 89].

Слід сказати, що кадри з вищою інженерно-технічною освітою готувалися у Москві та Петербурзі. Зокрема, випускники Петербурзького технологічного інституту обслуговували цукровий завод і паперову фабрику у Чернігівській, цукрові заводи у Київській, Подільській, Полтавській і Харківській губерніях. Загальноросійським центром підготовки кадрів був також Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення [119, с. 107]. Зокрема, для перевірки виробництва на промислових підприємствах Чернігівської губернії у 1913 р. був призначений фабричним інспектором інженер-технолог Н. І. Іловайський, який мав наглядати за Борзенським, Глухівським, Конотопським, Кролевецьким, Новгород-Сіверським, Ніжинським і Стародубським повітами [114, с. 8].

Діяльність інженерів шляхів сполучення мала велике значення для соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України. З 1866 по 1879 рр. на Україні було прокладено 4,5 тис. верст залізних доріг. Інтенсивне будівництво залізних доріг почало розвиватися з другої половини 90-х років, в

результаті чого довжина магістралей до кінця XIX ст. становила 1/5 частину (7,5 тис. верст) всієї залізнодорожньої сітки Росії, по яких щорічно перевозилося більше, ніж 1414 млн пудів вантажів [119, с. 110].

У Києві з 1908 р. працював Комерційний інститут, а ще раніше, в 1896 р. там були відкриті школа та спеціальні класи, де навчалися торговій справі діти не молодші 12 років, незалежно від станової та національної належності. Значну роль у налагодженні роботи останніх двох навчальних закладів відіграв відомий підприємець М. Терещенко, який пожертвував на їх потреби у 1896 р. 100 тис. крб. [54, с. 76].

У Наддніпрянській Україні вищі комерційні заклади були створені в Києві і Харкові. Ідея створення закладу комерційних і економічних наук в Києві виникла ще у 1903 р., проте тільки в 1906 р. були створені вищі комерційні курси. Зразу ж було поставлено питання про перетворення курсів у Комерційний інститут. Весною 1907 р. був розроблений і відісланий в Міністерство торгівлі і промисловості проект постанови інституту, який був затверджений ним лише в травні 1908 р., і з цього часу курси перетворюються у Київський комерційний інститут [61, с. 43].

У 1912 р. в Харкові були засновані вищі комерційні курси Харківським купецьким товариством, які належали до вищих навчальних закладів і давали вищу комерційну та політекономічну освіту. 27 травня 1912 р. Міністром торгівлі і промисловості була затверджена постанова Харківських вищих комерційних курсів і купецькому суспільству було дано дозвіл на їхнє відкриття. Курси підпорядковувалися Міністерству торгівлі і промисловості по навчальному відділу. Із дисциплін викладалися такі: гірничі і гірничозаводська механіка, металургія, історія гірничозаводської промисловості, економіка гірничозаводської промисловості. Курси існували за рахунок Харківського купецького товариства [113, арк. 1 в, г, к].

Вкрай негативно на розвитку економіки Правобережної України відбивалася відсутність тут майже до кінця XIX ст. вищих навчальних закладів технічного спрямування. Імперіалісти Англії, Бельгії, Франції монополізували

на Україні металургійну і кам'яновугільну промисловість. Забезпечивши підприємства найновішим обладнанням, укомплектувавши своїми спеціалістами, вони створювали конкуренцію, гальмуючи відповідно ріст вітчизняних інженерних кадрів. У пошуках виходу із становища в 1884 р. царська влада розробила загальний план промислового розвитку країни. Документ виражає розуміння його авторів всієї важливості розвитку вищої технічної освіти [119, с. 112].

Оклад інженерів з вищою кваліфікацією у 90-ті роки становив від 2 до 4 тис. крб. в рік. Відповідно, високооплачувана частина технічної інтелігенції за власним матеріальним і соціальним станом наближалася до буржуазії [119, с. 115].

Питання про те, наскільки велика потреба у спеціалістах, які б володіли вищими спеціальними технічними знаннями і які могли б керувати та управляти як державними технічними закладами, так і різними приватними підприємствами, неодноразово розглядалися на засіданнях Російського технічного товариства. Набуття вищої технічної освіти в Росії на той час обмежувалося 12 вищими технічними навчальними закладами: 6 – у Петербурзі – Технологічний інститут імператора Миколи I; Інститут цивільних інженерів імператора Миколи I; Гірничий інститут імператриці Катерини II; Інститут інженерів шляхів сполучення імператора Олександра I; Лісовий інститут; Електротехнічний інститут; 3 – у Москві – Імператорське технічне училище; Імператорське інженерне училище відомства шляхів сполучення; Сільськогосподарський інститут; а також Харківський технологічний інститут імператора Олександра III; Ново-Олександрійський інститут сільського господарства і лісництва (Люблінської губернії), Ризький політехнічний інститут. У них здобувало освіту майже п'ять з половиною тисяч (5497) студентів. Тим часом наплив слухачів у дані заклади був настільки великий, що адміністрація вимушена була відмовляти у прийомі половині бажаючих. У 1896 р. було відмовлено 1733 особам, які успішно склали вступні іспити. Тому висловлювалися думки про доцільність заснування політехнікумів як учбових

закладів, які б відкрили доступ до вищої освіти принаймні ще 2000 вихованцям, та випускали кожного року по 200 підготовлених техніків, які б сприяли, при найменших фінансових витратах, найбільш швидкому розповсюдженню у країні вищої спеціальної освіти та підготовці фахівців для викладання різних спеціальних галузей техніки [3, с. 124-125].

Отже, аналіз професійного складу інтелігенції Правобережної України показує, що сфера її інтелектуальної діяльності була досить обширною: промислове і сільськогосподарське виробництво, наука, освіта, медицина, література, мистецтво. Проте в умовах самодержавства вона обмежувалася рамками великодержавної політики, яка нехтувала національними проблемами.

Найвищий відсоток осіб з вищою спеціальною освітою спостерігаємо серед директорів та хіміків. Серед помічників директорів та механіків спеціалісти, що отримали вищу освіту, становили лише невелику меншість.

Технічна реконструкція цукрової промисловості, поява та поширення акційної форми, виникнення ряду вищих спеціальних закладів – усе це сприяло тому, що цукрова промисловість одержала освічених фахівців.

Як зазначає Толпигін, потреба у техніках в цей період становила 60 тис. чоловік. Чотири технологічні інститути готували тільки десятку частину потрібних спеціалістів щороку [23, с. 87].

Варто прослідкувати, як відбувалося загальноосвітнє та технічне навчання на цукроварнях наприкінці XIX ст. Зокрема, у 1894 р. департамент торгівлі і мануфактур зібрав відомості через фабричну інспекцію про те, як було поставлено шкільне навчання підлітків на фабриках та заводах. Із відомостей старшого фабричного інспектора Київщини ми дізнаємося про те, як було поставлено шкільну справу на цукроварнях Київщини. Наприклад, у 1894 р. з 65 цукроварень Київщини школи існували тільки на 14-15 цукроварнях. Ці дані показують нам рівень готовності нижчих та середніх кадрів для цукроварень [23, с. 88].

Слід відмітити, що при деяких заводах Київської губернії існували школи для неповнолітніх дітей працівників заводів. Лише при тютюнових фабриках

таких шкіл не було. Зокрема, при Смілянському рафінадному заводі графа Бобринського в місті Сміла Черкаського повіту Київської губернії існувала дворічна школа, яка утримувалася виключно на кошти графа. Учні, які закінчували школу, могли вступати у технічні класи училища, пройшовши дворічне навчання, могли працювати на цукрових заводах в якості молодших помічників із цукрового виробництва та по механічній частині. Предмети, які вивчалися в технічних класах, були наступними: теорія і практика цукрового і рафінадного виробництва, фізика, практичні заняття в лабораторії училища, короткий курс будівельних робіт, креслення і практичні заняття в майстернях. Викладачами технічних класів були працівники при Смілянському цукровому заводі [101, арк. 2-2 зв.].

При Балакліївському цукровому заводі графа Бобринського були: однокласне училище для дітей заводських робітників, яке відвідувало у 1895 р. 40 учнів. Двокласне училище в селі Балаклія, куди вступали на продовження навчання кращі учні, які закінчили однокласне училище. Кількість учнів доходила до 80. Двокласне училище в селі Костянтинівка і в селі Яблунівка. Всі вони утримувалися на кошти графа Бобринського [101, арк. 3].

Також і при Набутівському цукровому заводі О. В. Лопухіної-Демидової в Корсуні була церковно-приходська школа, збудована для дітей майстрів, які працювали на заводі. Учнів нараховувалося 19. Школа існувала на кошти княгині [101, арк. 3].

При Маріїнському цукровому заводі К. А. Балашової в місті Городище була сільськогосподарська школа; при Поташнянському цукровому заводі існувало двокласне училище і церковно-приходська школа; при Лебединському і Райгородському цукровому заводах існувало двокласне училище з п'ятирічним курсом навчання [101, арк. 4].

Шполянський цукровий завод також мав двокласну сільську приходську школу з п'ятирічним курсом навчання. При заводі існувала вечірня школа для початкового навчання [101, арк. 4 зв.].

Цукровий завод товариства „Яроповичі” в селі Яроповичі Сквирського повіту Київської губернії у 1876 р. на власні кошти заснував церковно-приходську школу з трьохмісячним курсом навчання [101, арк. 4 зв.].

Товариство Дитятківської паперової фабрики в селі Дитятки Київської губернії відкрило однокласне народне училище, де навчалися діти робітників. Утримання училища обходилося товариству у 1000 крб. щорічно [101, арк. 5-5 зв.].

Варто сказати, що значна частина офіціалістів мала тільки середню або й початкову освіту, яка гарантувала лише скромний достаток. Багато хто зміг отримати освіту лише завдяки допомозі або позиці, зробленій кимось із доброчинців батькам, також офіціалістам. Відомо, як клопоталися про свій польський персонал Браницькі із Білої Церкви. У 1882 р. утримувана ними за спеціальним привілеєм школа (її було об'єднано з рештками Вінницької польської гімназії, закритої 1832 р. і відновленої 1848 р.) прийняла 47 стипендіатів родини, причому 30 з них мешкали в пансіоні, спорудженому також коштом Браницьких. На початку XX ст. ця школа залишалася великою кузнею місцевих кадрів серед поляків. Вихованців російських шкіл, які поверталися на службу до поляків через почуття національної солідарності, приймалися з тієї самої причини в першу чергу. Проте внаслідок розвитку капіталізму у 80-х роках XIX ст. став даватися взнаки старий феномен „перевиробництва інтелігенції”, характерний для шкіл Віленського округу початку XX ст.

Економічний потенціал не міг „перетворити” надто великої кількості кваліфікованих шляхтичів. Проблема стала настільки гострою, що 1887 р. граф Владислав Браницький зі Ставища організував Товариство допомоги офіціалістам, покликане займатися пошуками роботи для них у Росії, на Кавказі чи на сході імперії. Інших способів протидіяти безробіттю освічених поляків не було. Первісний план передбачав збирання коштів для безробітних. У такий спосіб вся діяльність цілком помірковано вписувалася у звичайні рамки доброчинності. Через рік приватна ініціатива Браницьких виявила свою

малоефективність. До бюро допомоги надійшло 460 прохань, задовольнити змогли тільки 72. Їм було знайдено роботу у Катеринославській губернії[6, с. 281-282].

Таким чином, забезпечення промисловості, в тому числі харчової, транспорту, торговельної і банківської системи, а також культурної сфери кваліфікованими кадрами з кожним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у цій справі брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства і біржові комітети, та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у влаштуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

4.3. Джерела формування промислових робітників

Поповнення рядів промислових робітників за рахунок селянства здійснювалося у Правобережній Україні, як і в Росії, у результаті реформи 1861 р., яка забрала у селян „відрізки” і придушила їх потім викупними платежами і непосильними податками; з іншої сторони – за рахунок постійно діючого процесу розселювання і розкладу селян на куркульство [73, с. 136-137].

Процес формування промислових робітників відбувався також за рахунок розшарування в кустарній промисловості. Це джерело поповнення промислових робітників було досить важливим, бо воно дало для фабричної промисловості робітників, які вже мали певні виробничі навички [73, с. 137].

Розвиток промисловості взагалі і фабрично-заводської зокрема сприяв створенню постійних робітничих кадрів, відірваних від землеробства і позбавлених всіх засобів виробництва. Ця обставина вела до збільшення ємкості внутрішнього ринку. Як відомо, особисто вільний, позбавлений засобів виробництва робітник задовольняв усі свої життєві потреби шляхом купівлі товарів на ринку. Таким чином, із збільшенням числа робітників збільшувалася потреба на харчові продукти, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку [31, с. 47].

Жіноча і дитяча праця була вигідною промисловцям. Виконуючи часто ту ж роботу, що і чоловіки, жінки і діти одержували удвічі і утричі нижчу заробітну плату та вважалися більш „спокійним елементом” [72, с. 149].

Економічне становище промислових, транспортних і сільськогосподарських робітників у Росії, в тому числі і в Правобережній Україні, у пореформений період було дуже важким. Воно характеризувалося надмірно довгим робочим днем, незадовільними умовами праці, нещадною експлуатацією, низькою заробітною платою тощо. Робочий день тривав на промислових підприємствах, як правило, 12, а подекуди 14 і більше годин на добу. Тривалість робочого дня не зменшували в залежності від шкідливих чи небезпечних умов праці [48, с. 350].

Слід сказати, що зростала експлуатація робітників. Об'єднавшись у монополії, капіталісти одержали можливість більш організовано вести наступ на робітників, значно збільшувати свої прибутки. Робочий день у Росії, в тому числі і на Україні, порівняно з іншими капіталістичними країнами Європи, був одним з найдовших – 11,5 год. Але фактично він тривав ще довше. Так, у 1913 р., за офіційними (дуже заниженими) даними, з 2,25 млн робітників 117 тис. працювали по 12 год. на добу і більше. Майже $\frac{2}{3}$ усіх робітників мали робочий день, довший за встановлений законом 1897 р. На підприємствах Наддніпрянської України він тривав у середньому 12-14 год. За офіційними даними, у Київській фабричній окрузі в 1900-1901 рр. по 13 год. на добу працювало 7% загальної кількості робітників, а від 12 до 13 год. – 43%. На цукрових заводах зберігався 12-годинний робочий день [48, с. 397].

На цукрових заводах в 1896 р. у Київській губернії робітники працювали без перерви по 12 годин на добу і у дві зміни. Вживали їжу під час роботи. Ремонти роботи проводилися влітку з 5 години ранку до 7 години вечора з перервою на сніданок і обід. На Черкаському цукровому заводі робота розпочиналася о 4 год. ранку і закінчувалася о 6 год. вечора з перервою також на сніданок і обід. На винокурних заводах робота розпочиналася о 5 год. ранку і закінчувалася о 7 год. вечора. Робота в млинах проходила в переважній більшості день і ніч, причому відбувалася позмінно [101, арк. 41-41 зв.].

На борошномельних закладах робітники одержували при вальцях по 13-17 крб. на місяць (з харчами), чорнороби – по 8-9 крб., машиністи на великих млинах – по 25-40 і в окремих випадках до 100 крб. на місяць. Мірошники виконували обов'язки головних механіків, або управителів [74, с. 241-242].

На тютюнових фабриках робітники одержували різну заробітну плату залежно від роду роботи: кришильники – 15-25 крб., сортувальники тютюну – 16-17 крб., сортувальниці – 7-14 крб., опалювачі – 4-5 крб. (з них підлітки – 2-5 крб.), набивачі тютюну і клейщиці – від 6 до 9,5 крб., папіросники – 12-25 крб., папіросниці – 8-12 крб., підлітки – 2-5 крб. на місяць. Проте основну

масу робітників тютюнових фабрик становили низькооплачувані, а саме жінки й діти. На харківських тютюнових фабриках відсоток жінок дорівнював 57,9. Таким чином, більш-менш задовільні ставки на тютюнових фабриках одержувала зовсім незначна кількість робітників. Всім іншим платили від 2 до 9,5 крб. на місяць [74, с. 242].

Тягарем для робітників були різноманітні штрафи, які досягали інколи половини заробітку. Згідно із законом від 3 червня 1886 р. власники підприємств одержали право накладати штрафи у розмірі до $\frac{1}{3}$ місячної заробітної плати робітника. Проте ще й на початку 90-х років цей закон поширювався лише на декілька губерній Наддніпрянської України, і тільки в 1892 р. правила про штрафи були поширені на приватні гірничі заводи і промисли [82, с. 11]. Робітників штрафували за „грубість”, „неслухняність”, „недбалість у роботі”, „псування інструментів”, „погане виконання роботи”, за суперечки, пісні, шум, куріння та ін. Штрафів бувало так багато, що нерідко вони забирали в робітників до 30-40% їх заробітної плати [30, с. 11].

Надзвичайно поганими, як зазначалося вище, були житлові умови робітників, які в переважній масі жили в землянках, житла ці були низькими, брудними і тісними. Нерідко в одній землянці жило 18-20 робітників. Скупченість, відсутність доброякісної води і їжі спричинили поширення епідемій, хвороб [82, с. 11].

Робітники-цукровики селилися здебільшого в казармах і бараках, збудованих ще до реформи, а на деяких заводах спали в тих же приміщеннях, де й працювали [82, с. 11].

Житла робітників у великих містах розташовувалися на околицях, які не були впорядкованими, а самі будівлі часто не відповідали найелементарнішим нормам.

Більшість сімейних робітників жили у фабричних казармах. Дуже часто сімейні і робітники-одинаки проживали разом в одній кімнаті [48, с. 399].

Медичне обслуговування робітників також перебувало на дуже низькому рівні. Антисанітарні умови житла робітників спричинили до різних хвороб та

епідемії, а між тим закон 1866 р. про медичну допомогу робітникам на фабриках і заводах капіталістами майже не виконувався [82, с. 11].

Слід відмітити, що ще й у 90-х роках зберігалася така форма розправи над робітниками, як покарання різками. Карали різками за участь у страйках, за відмову приступати до роботи. Лише протягом 80 – першої половини 90-х років на Україні було покарано різками 730 робітників за участь у страйковій боротьбі [82, с. 11]. Зокрема, Міністр фінансів Вітте у 1895 р. видав розпорядження, яке було звернене до голів фабричних інспекцій, в якому йшла мова про те, що вони повинні звертати увагу на працівників фабрик і заводів й забороняти їм страйкувати та зобов'язані вести нагляд за їхньої роботою [101, арк. 25].

Міністерство торгівлі і промисловості у 1906 р. переконувало, що страйки на заводах і фабриках Наддніпрянської України хоча і мали свого роду політичний характер, проте часто закінчувалися з економічними наслідками на користь або, навпаки, робітників, призводячи у кінцевому випадку до зупинки праці на заводах та до економічних збитків від виробництва [104, арк. 66-66 зв.].

Все це свідчить про те, що в період імперіалізму посилювалося як абсолютне, так і відносне зубожіння робітничого класу Росії, в тому числі й Наддніпрянської України. Частка заробітної плати у вартості всього створеного робітником суспільного продукту систематично зменшувалася. Так, якщо в останні роки XIX ст. вона дорівнювала 16,1%, то в 1913 р. знизилася до 14,2%. Отже, робітники з року в рік одержували все меншу частку створюваних ними вартостей. Три чверті національного доходу країни присвоювали експлуататори і лише одна чверть його споживалася робітниками.

ВИСНОВКИ

Фабрично-заводська промисловість українських губерній Російської імперії у пореформений період розвивалася у напрямку подолання численних пережитків кріпосництва, витіснення мануфактури та міського ремесла, а також підкорення собі селянських промислів. Для 60-90-х років XIX ст. було характерним швидке зростання кількості промислових підприємств Правобережної України, збільшення вартості виробленої ними продукції, техніка переозброєння фабрик і заводів, а також підвищення концентрації виробництва. З 1869 до 1897 рр. число фабрик і заводів в українських губерніях зросло більш, ніж у 2 рази, а вартість фабрично-заводської продукції – більш як у 6 разів.

Розвиток соціально-економічних відносин і окремих галузей промисловості українських губерній в період утвердження та панування ринкових відносин, відбувався у складних, неоднозначних соціально-політичних умовах. З одного боку – приєднання українських земель до Російської імперії, а з іншого – всі ці моменти не обходилися без прямого втручання в економічну сферу Правобережжя російського купецтва і дворянства. Вони засновували спочатку маленькі, а згодом – значні промислові підприємства.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Правобережній Україні розвивалася харчова промисловість, яка мала необмежену товарність, посіла чільне місце в економіці України.

На рубежі двох століть значну роль у багатьох галузях господарства відігравав капітал. Але іноземці, які вкладали свої капітали в українську промисловість, більше шкодили, так як прибутки даних підприємств не використовувалися на зміцнення української економіки, а осідали на їх рахунках у власних державах.

Досліджуючи розвиток матеріально-технічної бази, варто зауважити, що від матеріально-технічної бази та від власників підприємств харчової

промисловості залежала подальша доля промисловості. Одним із чинників якісного зростання харчової промисловості був технічний переворот, найхарактернішою ознакою якого було повсюдне застосування у виробництві парових двигунів, систем машин, механізмів та верстатів, які зробили дуже великий вплив на розвиток промисловості та забезпечили вихід продукції, яка була конкурентноспроможною на місцевому та світовому ринках.

Аналізуючи шляхи та джерела формування кадрів промисловості, слід відмітити, що з розвитком харчової промисловості в зазначений період постала проблема у кваліфікованих спеціалістах, дефіцит на які у дореволюційний період був значним. Тому підприємці були змушені високо оцінювати працю фахівців, які працювали на підприємствах України. Забезпечення підприємств промисловості кваліфікованими спеціалістами була основною проблемою, яку потрібно було вирішити підприємствам, де кадрів, які могли б забезпечити високий рівень випуску продукції не було. Тому формування та підбір висококваліфікованих кадрів для промисловості постало першочерговим. Обмежена кількість закладів професійно-технічної підготовки кваліфікованих спеціалістів середньої ланки перешкоджала розвитку харчової промисловості. У зв'язку з цим передові представники вітчизняної науково-технічної інтелігенції почали вживати заходів щодо створення професійно-технічних навчальних закладів. Таким чином, підбір кваліфікованих спеціалістів, виникнення ряду спеціальних закладів – усе це сприяло тому, що харчова промисловість одержала висококваліфікованих фахівців, які відігравали важливу роль у подальшому промисловому розвитку країни.

Скасування кріпосного права, швидкий розвиток харчової промисловості, зростання міст, залізничного транспорту, внутрішньої і зовнішньої торгівлі – все це сприяло дальшому, більш інтенсивному розвитку капіталізму в сільському господарстві країни.

Зосередження харчової промисловості у містах викликало тут розвиток торгівлі. Промислові центри ставали одночасно і важливими торговельними центрами. Важливу роль відігравала внутрішня торгівля, яка в пореформений

період зазнала суттєвих змін. Зростаючи в обсязі товарообороту, вона охоплювала все нові райони, досягала найвіддаленіших пунктів. У пореформений період в Україні виникло багато нових торгових центрів, а чимало старих втратило своє попереднє значення. Важливу роль у зміцненні економічних зв'язків Правобережної України з всеросійським ринком відігравала стаціонарна, магазинно-крамнична торгівля, що особливо почала швидко розвиватися з 60-х років XIX ст. Її розвиток значною мірою залежав від організації кредиту, який зосереджувався в акціонерних кредитних банках, міських громадських банках, товариствах по продажу різних товарів тощо. В умовах швидкого розвитку ринку стаціонарна торгівля набувала нових форм, зростала в обсязі, одночасно з цим збільшувався асортимент товарів. Як у промисловості, в торгівлі відбулася концентрація капіталів, поступове витіснення з оптової торгівлі дрібних та середніх торговців. Чимале значення у прискоренні товарного обігу мала Київська біржа. Для стаціонарної торгівлі другої половини XIX ст. було характерним як збільшення кількості торгових закладів, так і зміни в їх географічному розміщенні. У населених пунктах, які втратили своє попереднє значення, вони різко скорочувалися, а в промислових центрах, залізничних станціях і річкових пристанях відкривалося багато магазинів, крамниць, яток, палаток. Як і в дореформений період, важливе значення у внутрішній торгівлі мали базари, безпосередньо зв'язані із стаціонарною торгівлею. На них зосереджувався продаж сільськогосподарської продукції, запасами якої поповнювалися міські продуктові крамниці. У базарні дні розширювалася торгівля промисловими товарами в магазинах і крамницях. Зібрана на міських і сільських базарах сільськогосподарська продукція і кустарні вироби відправлялися на ярмарки. Через великі ярмарки, що зв'язувалися між собою, відбувався широкий обмін товарами Наддніпрянської України з іншими економічними районами Росії. Зокрема, на українські ярмарки привозилося багато промислових товарів з Центральної Росії, а з них поступали туди сільськогосподарські продукти й сировина. У Правобережній Україні виділялася група ярмарків, яка мала всеросійське значення.

Загалом, харчова промисловість українських губерній, як і Російської імперії, у своєму розвитку пройшла три основних стадії, які відрізняються рівнем техніки: дрібне товарне виробництво (дрібні, переважно селянські промисли); капіталістична мануфактура; капіталістична фабрика (велика машинна індустрія). Мануфактури за своєю економічною організацією в різні періоди були феодальними, капіталістичними та змішаними підприємствами, що могли існувати водночас. Зміцнення мануфактур свідчить про дальший розвиток товарного виробництва. Зростання товарного виробництва сприяло зміцненню економічних зв'язків між окремими регіонами Правобережжя, її швидкому втягненні в загальноросійські і загальноєвропейські ринки. З посиленням процесу розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи господарства в економіці Правобережної України швидко зростали ринкові відносини.

Важливою проблемою у розвитку продуктивних сил було те, що вона не мала своєї державності. Чужі держави, до яких входили українські землі, вели свою господарську політику і від них великою мірою залежало життя українських територій і народногосподарський механізм.

Дослідження розвитку харчової промисловості в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволяє стверджувати, що вивчення і узагальнення досвіду розвитку промисловості в зазначений період доцільно врахувати і в теперішніх умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аксаков И. С. Исследование торговли на украинских ярмарках. СПб., 1858. 35 с.
2. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время. Российская академия наук. Институт Российской истории. СПб., 1999. 430 с.
3. Афанасьєва З. До історії Київського політехнічного інституту імператора Олександра II // Пам'ять століть. 2007. №4-5. С. 123-131.
4. Белінський Є. Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. 1963. С. 114-141.
5. Блау А. А. Торгово-промышленная Россия. СПб., 1899. 2702 с.
6. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. К., 1998. 336 с.
7. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. М.: РАН. Институт российской истории, 1994. 274 с.
8. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1908. № 29. 20 июля.
9. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1908. №30. 27 июля.
10. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1908. №31. 3 (16) августа.
11. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1908. № 32. 10 (23) августа.
12. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1908. №35. 31 августа (13 сентября).
13. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1908. №36. 7 (20) сентября.

14. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1908. №43. 26 октября (8 ноября).
15. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1908. №44. 2 (15) ноября.
16. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1908. №46. 16 (29) ноября.
17. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1908. №47. 23 ноября (6 декабря).
18. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1909. №5. 1 (14 февраля).
19. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1909. №14. 5 (18 февраля).
20. Вестник сахарной промышленности // Еженедельная газета всероссийского общества сахарозаводчиков. К., 1910. №14. 4 (17) апреля.
21. Вывозхлебных грузов из Александровского уезда по Харьковско-Николаевской железной дороге в 1882-1896 гг. Александрия, 1899 г. 82 с.
22. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період Столипінської аграрної реформи // Київська старовина. 1999. №5. С. 164-170.
23. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: в 3 т. К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. Т. 3. 270 с.
24. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т. 2. 1897. 3399 с.
25. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. К.: Вища шк., 1970. 298 с.
26. Горбоватий М. Д. Основні напрями промислової політики в Росії (початок ХХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. 2000. Вип. 31-32. С. 121-128.

27. Городецький Сергій. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 1929. 210 с.
28. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 414 с.
29. Гурвич И. Экономическое положение русской деревни. М., 1896. 290 с.
30. Гуржій І. О. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. К.: Радянська Україна, 1958. 40 с.
31. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні: (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К.: В-во АН УРСР, 1962. 208 с.
32. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. К.: Наукова думка, 1968. 192 с.
33. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Каменец-Подольский, 1865. 69.
34. Ден В. Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. Петроград. Вып. 1. 1922. 168 с.
35. Дерев'янкін Т. І. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. 2000. Вип. 31-32. С. 54-67.
36. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). Луганськ: В-во СНУ ім. В. Даля, 2003. 312 с.
37. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // Український історичний журнал. 2007. №5. С. 18-41.
38. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. К.: Інститут історії України НАН України, 2004. 314 с.
39. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация. К.: Наукова думка, 2001. 327 с.

40. Заєць Олена. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у другій половині XIX ст. // Київська старовина. 2003. №1. С. 58-65.
41. Засухин И. О положении хмелеводства на Волыни и мерах к егоулучшению и развитию // Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. 1910. №2. С. 22-40.
42. Иоэльсон М. Иностранные капиталы в промышленности // Финансовые проблемы промышленности. 1925. С. 130-144.
43. История городов и сел. Украинской ССР. Киев. К.: Институт истории Академии наук УРСР, 1982. (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). 1982. 622 с.
44. История предпринимательства в России / Книга 2. Вторая половина XIX – начало XX века. М.: Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. 575 с.
45. Історія Києва : в 2 т. / [за ред. В. О. Голобуцького, О. К. Касименка]. К.: Академія наук Української РСР, 1959. Т. 1. 802 с.
46. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР” : у 26 т. / голов. редкол. : П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). 1973. 726 с.
47. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1967. (Серія книг „Історія міст і сіл Української РСР”: у 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.]). 1967. 1028 с.
48. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. 4 кн. / [за ред. І. І. Лукінова, Т. І. Дерев'янкіна, М. С. Герасимчука, В. О. Голобуцького, П. О. Хромова, В. П. Чугайова]. К.: Наукова думка, 1983. Т. 1. 464 с.
49. Коммерческое училище // Киевлянин. 1888. №249. 17 ноября.
50. Кругляк Б. А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1989. Вип. 23. С. 50-55.

51. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні // Український історичний журнал. 1986. №10. С. 81-90.
52. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60-90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1980. Вип. 14. С. 48-53.
53. Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60-90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1983. Вип. 7. С. 53-58.
54. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Український історичний журнал. 1994. №6. С. 72-81.
55. Кругляк Б. А. Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX века (на материалах Украины) // Отечественная история. 1993. 32. С. 165-175.
56. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1992. 172 с.
57. Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905-1907 рр. // Український історичний журнал. 1992. №3. С. 57-66.
58. Лавров Ю. П. Ставлення гірничопромислової буржуазії Півдня Росії до робітничих законів царського уряду 1886 та 1892 років // Український історичний журнал. 1984. №8. С. 95-104.
59. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
60. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Український історичний журнал. 1996. №2. С. 65-73.
61. Лортикян Э. Л. Государство и рынок: очерки экономической истории Украины. ООО „РИРЕГ”, 1997. 174 с.

62. Лортикян Э. Л. История государственного и рыночного регулирования экономики Украины. Харьков: И-во „Харків”, 1995. 128 с.
63. Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX-XX вв. Харьков: Консул, 1999. 288 с.
64. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и начале XX ст. (конец XIX ст. – 1904 г.). К.: Госполитиздат УССР, 1955. 332 с.
65. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. М.: Госполитиздат. Т. 2: Капитализм. 1956. 728 с.
66. Материалы к пересмотру общетамовенного тарифа. Одесса, 1867. 100 с.
67. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал. 1974. №10. С. 73-79.
68. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. К.: В-во Київського університету, 1972. 240 с.
69. Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні. К.: Вища шк., 1988. 104 с.
70. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Тернопіль: Вид-во «Рада», 2009. 345 с.
71. Нариси історії України / [під ред. К. Гуслистого, Л. Славіна, Ф. Ястребова]. К., 1944. 215 с.
72. Нестеренко А. А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX веков. М.: Госполитиздат, 1954. 308 с.
73. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.

74. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. К.: В-во Академії наук Української РСР, 1962. Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. 1962. 580 с.

75. Ніколаєва Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2005. №1. С. 82-96.

76. Новинский М. Г. Винокурная промышленность Волынской губернии (Оттиск из трудов киевского агрономического общества). К.: Товарищество „Печатная С.П. Яковлева”, 1913. 12 с.

77. Павлюк В. В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. 2000. №1. С. 102-108.

78. Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.). К.: И-во Академии наук УССР, 1963. 576 с.

79. Полтавщина. Історичний нарис. Полтава: Дивосвіт, 2005. 592 с.

80. Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века. М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1997. 344 с.

81. Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / [под ред. В. Я. Добровлянского, А. В. Ключарёва и др.]. СПб., 1904. Т. IV. 745 с.

82. Робітничий рух на Україні (1885-1894 рр.): Зб. докум. і матеріалів. К.: Наукова думка, 1990. 440 с.

83. Свод нормальных оценок крупных промышленных заведений Полтавской губернии. Полтава, 1913. 76 с.

84. Сегеда А. П. Розвиток і зміни в структурі найважливіших галузей промисловості України в 90-х роках XIX ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць. 1982. Вип. 15. С. 77-81.

85. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2 т. К.: Державне видавництво України, 1927. Т. 2. 280 с.

86. Соболев М. Н. Очерки экономической политики промышленности и торговли. Х., 1916. 278 с.

87. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1912 год. Одесса, 1915. 44 с.

88. Статистико-экономический обзор по Одесскому уезду за 1913 год. Одесса, 1915. 37 с.

89. Струмилин С. Г. Очерки советской экономики. Москва–Ленинград: Государственное из–во, 1928. 498 с.

90. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.

91. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. // Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Історія. 2002. №59-60. С. 6-10.

92. Ткаченко О. В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст. Переяслав-Хмельницький: „Вісник Переяславщини”, 2000. 208 с.

93. Хонігсман Я. С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.). Львів: В–во Львівського університету, 1971. 254 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІА)

Ф. 442 „Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора”

Оп. 43

94. Спр. 141 „По відношенню київського, волинського губернатора про хвороби, які поширювалися на робітників Лебединського цукрового заводу, який належав купцю Бродському від поганого їхнього утримання”. 205 арк.

Оп. 44

95. Спр. 624 „Київському, подільському і волинському генерал-губернатору про кількість робітників на фабриках і заводах та про попередження захворювання на холеру”. 59 арк.

Оп. 52

96. Спр. 437 „Із книги опису помістя Подільського губернатора за 1872 р.”. 62 арк.

Оп. 55

97. Спр. 446 „Справа про становище Волинської губернії в 1875 р.”. 77 арк.

Оп. 532

98. Спр. 181 „Звіт волинського губернатора за 1878 р.”. 101 арк.

99. Спр. 202 „Звіт київського губернатора про стан губернії за 1878 р.”. 72 арк.

Оп. 534

100. Спр. 422 „Звіт київського губернатора про стан губернії за 1880 р.”. 86 арк.

Ф. 574 „Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії”

Оп. 1

101. Спр. 8 „Повідомлення в Департамент торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів від 14 серпня 1896 р. про кількість фабрик і заводів Київської губернії, кількість робітників, середній місячний заробіток та про продовження робочого дня на підприємствах”. 119 арк.

102. Спр. 208 „Відомості про фабрики і заводи Києва і Київської губернії за 1899 р., списки підприємств і дані про стан фабрично-заводської промисловості в Київській губернії за 1900 р.”. 40 арк.

Ф. 575 „Канцелярія київського окружного інспектора”

Оп. 1

103. Спр. 73 „Списки промислових підприємств за 1899-1914, 1915, 1916 рр.”. 401 арк.

104. Спр. 183 „Листування з Міністерством торгівлі і промисловості про діяльність фабричної інспекції по нагляду за промисловими підприємствами, про зловживання фабрикантів і заводчиків київського округу”. 276 арк.

105. Спр. 263 „Копії журналів засідань полтавського губернського комітету у фабричних і заводських справах присутності”. 594 арк.

106. Спр. 585 „Повідомлення старшого фабричного інспектора Херсонської губернії від 8 січня 1910 р. про організацію синдикатів в Одесі і відомості про становище фабрично-заводської промисловості Херсонської губернії за 1910-1916 рр.”. 164 арк.

Ф. 707 „Управління київського навчального округу”

Оп. 1

107. Спр. 118 „Канцелярії опікуна київського учбового округу по рекомендації Міністра народної освіти призначити вихованця головного педагогічного інституту Світушкова вчителем у повітове училище”. 5 арк.

Оп. 5

108. Спр. 377 „Про заміщення вакантних посад вчителів малювання в деяких училищах”. 2 арк.

Оп. 8

109. Спр. 46 „Статистичні дані по київському учбовому окрузі”. 51 арк.

Оп. 65

110. Спр. 51 „Про призначення і звільнення працівників та інших осіб у Глухівське ремісниче училище імені М. А. Терещенка”. 133 арк.

Ф. 730 „Київське відділення російського технічного товариства”

Оп. 1

111. Спр. 23 „Технічні класи”. 179 арк.

112. Спр. 558 „Звіт київського відділення російського технічного товариства”. 41 арк.

Ф. 2161 „Рада з'їзду гірничопромисловців півдня Росії”

Оп. 1

113. Спр. 107 „Клопотання, донесення і записки щодо прохань про належність субсидій вищим комерційним курсам Луганської торгівлі”. 58 арк.
114. Черниговская земская неделя. 1913. №42. 27 декабря.
115. Черниговская земская неделя. 1914. №7. 14 февраля.
116. Чугунов І. Бюджет України у складі бюджетної системи Росії в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Економіка України. 2001. №11. С. 78-84.
117. Чунтулов В. Т. История народного хозяйства СССР. Дооктябрьский период. К.: Изд-во Киевского университета, 1964. 212 с.
118. Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. Л.: Наука, 1973. 347 с.
119. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (ХІХ в.): историко-социологический очерк / [под ред. В. Г. Сарбея]. К.: Наукова думка, 1991. 172 с.